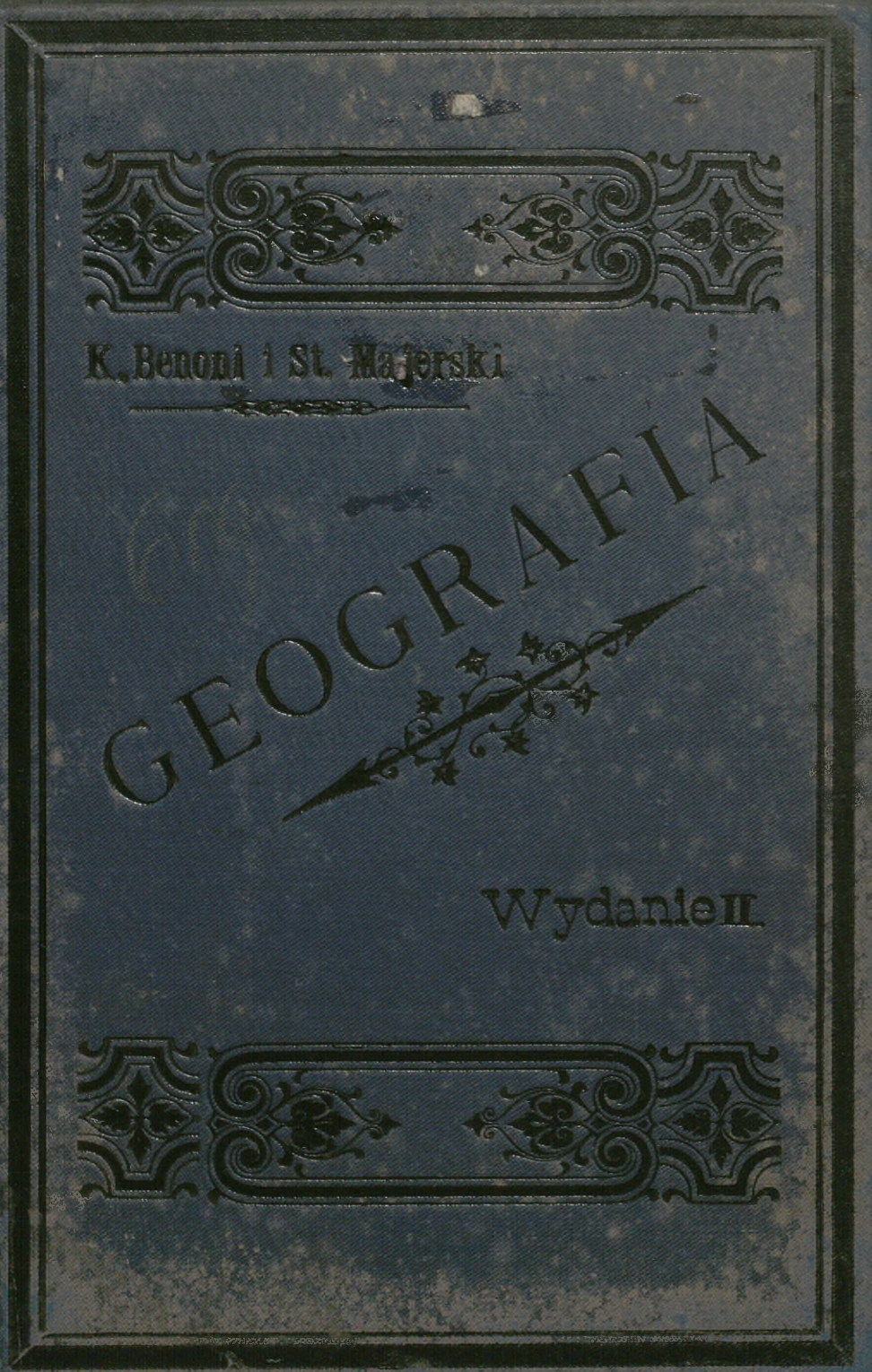
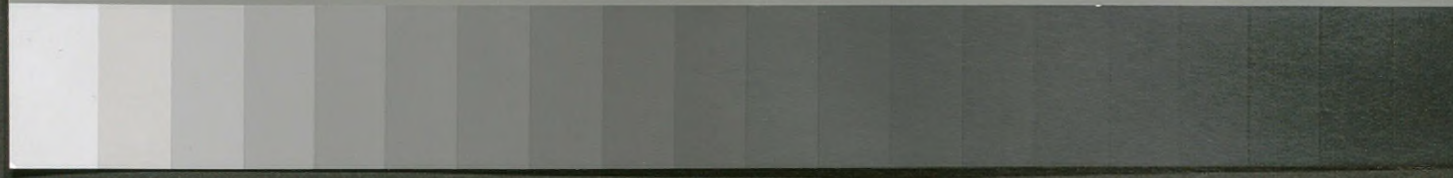

Grey Scale #13

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

K. Benoni i St. Majorski

GEOGRAFIA

Wydanie II

Colour Chart #13

Blue Cyan Green Yellow Red Magenta White 3/Color Black

Inches 1 2 3 4 5 6 7 8
Centimetres 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19

K. Benoni i St. Majerski

GEOGRAFIA

Wydanie II.

K. BENONIEGO i ST. MAJERSKIEGO

GEOGRAFIA

MONARCHII AUSTRYACKO-WĘGIERSKIEJ.

WYDANIE DRUGIE.

 Cena egz., oprawnego w płótno, 60 ct.

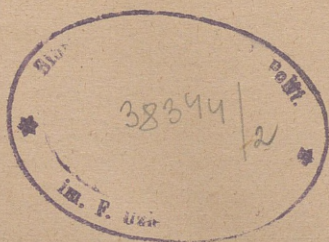
WE LWOWIE.

NAKŁADEM TOWARZYSTWA PEDAGOGICZNEGO.

I. Związkowa drukarnia we Lwowie.

1892.

914

Przedmowa.

Niniejsze dziełko opracowaliśmy na podstawie planu, naszkicowanego przez WP. Dr. Franciszka Czernego-Schwarzenberga, profesora uniwersytetu Jagiellońskiego, i staraliśmy się zastosować je do Instrukcyi z r. 1884, tudzież do rozporządzenia Wys. Ministerstwa Wyznań i Oświaty z dnia 24. maja 1892 do l. 11.372.

Karol Benoni i Stanisław Majerski.

ROZDZIAŁ I.

Rozwój dziejowy monarchii austriacko-węgierskiej.

§. 1.

Marchia Wschodnia pod panowaniem Babenbergów.

Karol Wielki (768—814) zakładał marchie dla obrony granic swego państwa. Między Anizą i Rabą założył on Marchię Wschodnią.

Pod koniec IX. stulecia zniszczyli ją Madyarowie i zapuścili swe zagony w głąb Niemiec. Pobici przez Ottona I. nad Lechem w r. 955 zaprzestali napadów na Niemce. Wkrótce po tej bitwie wskrzeszono ponownie Marchię Wschodnią, a w r. 976 oddano ją jako lenno, zależne od ks. bawarskich, Leopoldowi z Babenbergu. Marchia w chwili swego ponownego wskrzeszenia była mniej rozległa, niż dawniejsza: ku wschodowi nie sięgała ona nawet do Lasu Wiedeńskiego. Nazwa Austrii (*Ostarrichi*) pojawia się dopiero w roku 996. Leopold i jego następcy rozszerzyli marchię w bojach z Madyarami aż po Litawę i Morawę. Stolicą kraju był wtedy Melk. Spór cesarza Konrada III. z księciem Henrykiem Dumnym z rodu Welfów przyczynił się wielce do wzrostu potęgi Babenbergów. Cesarz nadał bowiem Bawaryę, odebraną Henrykowi Dumnemu, swemu bratu przyrodniemu Leopoldowi IV., który był siódmym margrabią austriackim z rodu Babenbergów. Niedługo wprawdzie pozostała Bawarya w rękach Babenbergów, gdyż następca Konrada III., Fryderyk I. Rudobrody, pogodził się z synem Henryka Dumnego, Henrykiem Lwem, i zwrócił mu w r. 1156 Bawaryę, odebrawszy ją znowu Henrykowi II. Jasomirgottowi, następcy Leopolda IV. — Henryka II. wynagrodzono jednak za poniesioną stratę: margrabstwo austriackie powiększono kilku powiatami, odłączonymi od Bawaryi, a stanowiącymi większą część dzisiejszej Austrii Górnej, uczyniono je niezawisłym od

Bawaryi i wyniesiono do rzędu księstw (*Herzogthum*); Babenbergom przyznano w tem księstwie prawo dziedzictwa w męskiej i żeńskiej linii a na wypadek, gdyby książę nie miał potomstwa, mógł wyznaczyć sam swego następcę. Henryk Jasomirgott przeniósł stolicę do Wiednia. Syn jego Leopold V. otrzymał Styryę w spadku po księciu styryjskim Otokarze VIII. Najślawniejszym księciem austryackim z rodu Babenbergów był Leopold VI. (z przydomkiem „*der Glorreiche*“); jego opieka nad stanem kupieckim i przemysłowym, naukami i oświatą podniosła znaczenie i dobrobyt stolicy tudzież całego księstwa. Nabył on także część Krainy. Syn jego Fryderyk II. Bitny (*der Streitbare*) stracił w sporze z cesarzem Fryderykiem II. prawie wszystkie swe posiadłości, odzyskał je jednak napowrót. Wojował on z Czechami i Węgrami i walcząc właśnie z ostatnimi nad Litawą, zginął (w r. 1246).

§. 2.

Bezkrólewie w Austrii.

Na Fryderyku II. wygasła męska linia Babenbergów, a Fryderyk nie wyznaczył był nawet następcy. Powstał tedy spór o dziedzictwo Babenbergów, poczem królewicz czeski Przemysław Ottokar II. w r. 1251 zajął Austryę. Dla utrwalenia się w jej posiadaniu pojął on za żonę Małgorzatę, siostrę Fryderyka II. Bitnego. Natomiast król węgierski Bela IV. zajął Styryę; lecz szlachta styryjska, niechętna Węgrom, poddała się Ottokarowi. Ottokar, który tymczasem po zgonie ojca objął był panowanie w Czechach, pobił Belę IV. pod Kressenbrunn w r. 1260 i odebrał mu Styryę. Nadto zapisał Ottokarowi bezdzietny książę karynecki Ulryk III. swe księstwo, a po zgonie Ulryka objął Ottokar rządy Karyntyi.

Atoli z wstąpieniem Rudolfa z Habsburga na tron cesarski odwróciło się szczęście od Ottokara. Ottokar nie uznał nowego cesarza i nie wydał na jego żądanie krajów, zajętych podczas bezkrólewia: Austrii, Styryi, Karyntyi i Krainy.

Wówczas Rudolf wyruszył przeciw niemu do walki. Ottokar poznał wkrótce, iż nie sprosta cesarzowi, i zrzekł się nowo nabytych krajów, a zatrzymał Czechy i Morawy jako lenna. Gdy wszakże niedługo potem Ottokar, żałując swego upokorzenia,

zerwał się do ponownego boju, został pobity i zginął w r. 1278 na tak zwanem porzeczu Morawy (*Marchfeld*) pod Jedenspeugen.

Synowi Ottokara II., Wacławowi II., nadał cesarz Czechy i Morawy jako lenna. W r. 1282 oddał on za zgodą książąt niemieckich Austryę i Styryę jako lenna synom swoim Albrechtowi i Rudolfovi. Już w roku następnym wszakże, uwzględniając życzenia stanów austryackich i styryjskich, oddał kraje te samemu tylko Albrechtowi. W r. 1286 nadał swemu wiernemu sprzymierzeńcowi, Meinhardowi z Tyrolu, w nagrodę za wyświadczone usługi Karyntyę jako lenno, a nadto Krainę w zastaw za wypożyczoną sumę pieniężną.

§. 3.

Austria pod panowaniem Habsburgów aż do cesarza Fryderyka III. (IV).

Habsburgowie połączyli z czasem z Austryą i Styryą także inne kraje alpejskie. Po śmierci Henryka, syna Meinharda, w r. 1335 dostała się Karyntya Austryi, Tyrol zaś pozostał w ręku córki Henryka, Małgorzaty Maultasch. Po śmierci swego jedynego syna Meinharda, ożenionego z siostrą ks. austryackiego Rudolfa IV., oddała Małgorzata temuż Rudolfowi Tyrol w r. 1363.

Rudolf IV. (z przydomkiem „*der Stifter*“) należy do rzędu książąt, najbardziej dbałych o wzrost potęgi swego domu. Popierał on nauki i sztuki, handel i przemysł i dbał wielce o rozwój swej stolicy. On to zbudował tum św. Szczepana i założył uniwersytet we Wiedniu. Starał on się także zapewnić księstwu swemu jak największą niezależność od cesarstwa.

Po śmierci Rudolfa IV. bracia jego Albrecht III. i Leopold III. podzielili się dziedzictwem austryackim: Albrecht otrzymał Austryę, Leopold zaś resztę krajów. Odtąd dom Habsburgów dzieli się na linie: Albertyńską i Leopoldyńską. Leopold nabył w spadku część Istrii; Tryest poddał mu się dobrowolnie; drogą kupna nabył on większą część Ziemi Przedarulańskiej (*Vorarlberg*). Linia Leopoldyńska rozdzieliła się z czasem na linię Styryjską i Tyrolską.

Albrecht V., wnuk Albrechta III., objął po śmierci teścia swego, cesarza Zygmunta z rodu Luksemburskiego, panowanie

w Czechach i na Węgrzech i wyniesiony został jako Albrecht II. (1438—1439) na tron cesarski. Po roku panowania zmarł on podczas przygotowań do wojny tureckiej. Po jego zgonie wybuchła na Węgrzech wojna domowa. Jedno stronnictwo uznało królem Władysława Pogrobowca, syna Albrechta, urodzonego po śmierci ojca, drugie zaś wyniosło na tron Władysława III., króla polskiego. Dopiero gdy Władysław III. zginął pod Warną w bitwie z Turkami w r. 1444., uznano małoletniego Władysława Pogrobowca królem węgierskim, a rządy w jego imieniu sprawował jako regent Jan Hunyady. Czesi występowali zrazu także przeciw Władysławowi Pogrobowcowi, wkrótce jednak uznali go królem. Na tron cesarski wyniesiono zaraz po śmierci Albrechta Fryderyka IV. (1440—1493) z linii styryjskiej. Fryderyk nadał księżętom swej rodziny w r. 1453 tytuł arcyksiążąt. W r. 1457 wygasła na Władysławie Pogrobowcu linia Albertyńska. Z posiadłości Władysława otrzymał cesarz Austryę, a to dopiero po śmierci brata swego Albrechta VI., który mu kraj ten był wydarł. W Czechach obrano wszakże po Władysławie królem Jerzego Podiebrada, a na Węgrzech Macieja Korwina Hunyadego; później został królem czeskim po śmierci Podiebrada królówic polski Władysław II. Po śmierci Macieja Korwina zasiadł on także na tronie węgierskim.

Odzyskawszy Austryę, skupił cesarz Fryderyk IV. w swych rękach wszystkie dawne posiadłości habsburskie z wyjątkiem Tyrolu, gdzie panował Zygmunt. Wreszcie przeszedł także Tyrol w ręce Maksymiliana, syna Fryderyka IV., gdyż bezdzietny Zygmunt odstąpił mu ten kraj. Maksymilian jeszcze za życia ojca ożenił się z Maryą Burgundzką, córką Karola Śmiałego, wskutek czego posiadłości domu Burgundzkiego a między niemi bogate kraje, tworzące dzisiejszą Belgię i Niderlandy, przeszły w posiadanie domu Habsburskiego.

§. 4.

Habsburgowie od Maksymiliana I. do Ferdynanda III.

Maksymilian I. (1493—1519) połączył po śmierci ojca wszystkie posiadłości habsburskie w swych rękach, a nadto po wymarciu hrabiów Gorycyi nabył to hrabstwo a od Bawaryi otrzymał obwód Kufsteinu. W r. 1515 przybyli do Wiednia

do Maksymiliana dwaj królowie z rodu Jagiellonów, a mianowicie Władysław II., król Czech i Węgier, i brat jego Zygmunt I. Stary, król polski. Umówiono się na tym zjeździe, iż Ferdynand, wnuk Maksymiliana, pojmie w małżeństwo córkę Władysława II. Annę, a syn Władysława II. Ludwik ożeni się z wnuczką Maksymiliana Maryą. Małżeństwa te przysły istotnie później do skutku i utorowały domowi Habsburskiemu drogę do nabycia Czech i Węgier. Za panowania cesarza Karola V., najstarszego z wnuków Maksymiliana, zginął Ludwik II., król Czech i Węgier, bezpotomnie w bitwie z Turkami w r. 1526 pod Mohaczem. Wówczas Czesi obrali szwagra jego Ferdynanda królem, Węgrzy zaś podzielili się na dwa stronnictwa: jedno wyniosło Ferdynanda na tron, drugie obwołało królem magnata węgierskiego Jana Zapolyę. Przy pomocy Turków walczył Zapolya skutecznie przeciw Ferdynandowi, a po jego śmierci popierali Turcy także małoletniego syna jego Jana Zygmunta Zapolyę, któremu przyznano Siedmiogród i przyległe części Węgier aż po Cisę; środkową część Węgier zajęli Turcy. Tak więc rozpadły się Węgry na trzy części: nad wschodnią panował Jan Zygmunt Zapolya, środkowa część należała do Turcyi, a na zachodzie i na północnym zachodzie panował Ferdynand. Chcąc sobie zabezpieczyć spokojne posiadanie tej części, musiał Ferdynand płacić sułtanowi daninę. Ferdynand panował jako cesarz od r. 1556—1564. Po jego śmierci podzielili się jego synowie posiadłościami habsburskimi. Najstarszy syn, cesarz Maksymilian II. (1564—1576) otrzymał Austryę, Styryę i Węgry. Turcy pozostali w posiadaniu zabranej części Węgier; w Siedmiogrodzie nastąpił po śmierci Jana Zygmunta Zapolyi Stefan Batory, a gdy tego obrano królem polskim, brat jego Krzysztof Batory. Po Maksymilianie II. otrzymał koronę cesarską najstarszy syn jego

Rudolf II. (1576—1612). Z cesarzem tym sprzymierzył się książę siedmiogrodzki Zygmunt Batory, syn Krzysztofa, ale Turcy odnieśli zwycięstwo nad wojskami cesarza i Zygmunta pod Keresteszem. Później przeszedł Siedmiogród pod panowanie Stefana Boczkaja, popieranego przez Turków, a Turcy pozostali nadal w posiadaniu swego zaboru, tylko zrzekli się płaconej im dawniej daniny (1606). Po Rudolfie II. nastąpił brat jego Maciej (1612—1619). Nie odzyskał on Sie-

dmiogrodu i musiał uznać tam księciem Betlena Gabora. Za panowania Macieja wybuchła wojna trzydziestoletnia (1618—1648), która trwała przez cały czas panowania jego następcy Ferdynanda II. (1619—1637) i przez pierwszą część panowania Ferdynanda III. (1637—1657). W wojnie tej utracił Ferdynand II. Łużyce na rzecz elektora saskiego.

§. 5.

Leopold I., Józef I., Karol VI.

Za panowania cesarza Leopolda I. (1657—1705) wybuchł wielki rokosz na Węgrzech. Emeryk Tökely, naczelnik rokoszan, otrzymał pomoc od Turków, którzy go także królem węgierskim uznali. Olbrzymie wojsko tureckie, na którego czele stał wielki wezyr Kara Mustafa, ruszyło pod Wiedeń. Oblężonej stolicy przybył król polski Jan III. Sobieski na pomoc i pod jego dowództwem odniosły wojska chrześcijańskie świetne zwycięstwo nad Turkami pod murami Wiednia w r. 1683. Dalsze zwycięstwa króla polskiego i wodzów cesarskich złamały potęgę turecką. W pokoju karłowickim w r. 1699 odstąpili Turcy cesarzowi Węgry, z wyjątkiem Banatu, Krocycę i Sławonię po Sawę i uznali cesarza władcą Siedmiogrodu. Kraj ten znajdował się już od trzech lat w rękach cesarskich wskutek zrzeczenia się ostatniego księcia siedmiogrodzkiego Michała II. Apaffiego. Już za panowania cesarza Leopolda wybuchła wojna sukcesyjna hiszpańska (1701—1714). Na czas tej wojny przypada panowanie cesarza Józefa I. (1705—1711) i pierwsze lata panowania cesarza Karola VI. (1711—1740). Za panowania tego cesarza skończono wojnę sukcesyjną hiszpańską układami pokojowymi w Utrechcie (1713) i w Rasztaście (1714). Mocą tego ostatniego układu otrzymał cesarz Belgię, Medyolan, Neapol i Sycylię. W sześć lat później otrzymał cesarz od Sabaudyi Sycylię w zamian za Sycylię. Wybuchła znowu wojna turecka, ale świetne powodzenie oręża austriackiego pod dowództwem księcia Eugeniusza Sabaudzkiego zmusiło Turków do zawarcia pokoju passarowickiego (1718), mocą którego Austria otrzymała Banat, część Wołoszczyzny, Serbii i Bośni. Pod koniec panowania Karola VI. walczone

jednak z Turkami po śmierci Eugeniusza Sabaudzkiego nieszczęśliwie i musiano im w pokoju belgradzkim (w r. 1739), oddać wszystkie kraje, nabyte w pokoju passarowickim z wyjątkiem Banatu, który już pozostał przy Austrii.

W r. 1713 wydał cesarz sankcyę pragmatyczną, mocą której uznał kraje dziedziczne austryackie za niepodzielne, a w razie wygaśnięcia linii męskiej domu austryackiego przyznał dziedzictwo córkom swym według prawa pierworodztwa. Chcąc uzyskać uznanie tej sankcyi, robił cesarz różne ustępstwa mocarstwu europejskim i zawikłał się w wojnę o tron polski (1733—35), w której utracił Neapol i Sycylię na rzecz infanta hiszpańskiego Don Karlosa a otrzymał tylko Parmę i Piaczenę. Książę Franciszek Lotaryński, przyszyły zięć cesarza, musiał nadto oddać Lotaryngię Stanisławowi Leszczyńskiemu, a otrzymał za to Wielkie księstwo Toskańskie.

§. 6.

Marya Teresa, Józef II., Leopold II.

Ponieważ Karol VI. nie pozostawił męskiego potomka, nastąpiła po nim w myśl postanowień sankcyi pragmatycznej najstarsza córka Marya Teresa (1740—1780), zaślubiona Franciszkowi Stefanowi, Wielkiemu księciu Toskańskiemu z domu Lotaryńskiego. Dom, panujący w Austrii, pochodzący od Maryi Teresy i Franciszka Lotaryńskiego, nosi nazwę domu Habsbursko-Lotaryńskiego.

Karol, elektor bawarski, wystąpił z roszczeniami do dziedzictwa austryackiego, a Fryderyk II. Wielki, król pruski, domagał się części Śląska i wpadł do tego kraju. W groźnych wojnach, t. j. w dwóch pierwszych wojnach śląskich (1740—1745) i w wojnie austryackiej sukcesyjnej (1740—1748), wreszcie w trzeciej wojnie śląskiej czyli siedmioletniej (1756—1763), musiała Marya Teresa w pokoju wrocławskim (w r. 1742) odstąpić Fryderykowi II. większą część Śląska i hrabstwo Kłodzkie (*Glatz*), a w pokoju akwisgrańskim (1748) Parmę i Piaczenę hiszpańskiemu infantowi Filipowi. W pokoju hubertsburskim w r. 1763 utrzymał się Fryderyk II. w posiadaniu krajów, nabytych w pokoju wrocławskim.

W r. 1765 umarł małżonek Maryi Teresy, który jako Franciszek I. piastował godność cesarza rzymsko-niemieckiego już od r. 1745. Wówczas najstarszy syn Franciszka i Maryi Teresy, Józef II. obrany został cesarzem (1765—1790), a młodszy syn Leopold otrzymał Wielkie księstwo Toskańskie. Przy pierwszym podziale Polski (1772) otrzymała Austria Spiż, Galicyę wschodnią i Lodomeryę wraz z księstwami Oświęcimem i Zatorem. W r. 1775 odstąpiła Turcyja Austrii Bukowinę. Gdy w Bawaryi wygasł był ród elektorski, wystąpiła Marya Teresa, ulegając synowi swemu Józefowi, z pretensyami do części tego państwa. Lecz Fryderyk II. zamierzył z bronią w rękę przeszkodzić przyłączeniu bawarskich krajów do Austrii. Wreszcie zawarto pokój w Cieszynie (1779), mocą którego Bawarya odstąpiła Austrii tylko obwód nad Innem (*Innviertel*) wraz z miastem Braunau. Cesarz Józef II., mianowany już w r. 1765 współregentem Maryi Teresy w krajach austryackich, zamierzał po śmierci swej matki zaprowadzić dla wszystkich swych krajów wspólny i jednolity zarząd, zniósł niewolę poddańcza, nadał Żydom niektóre prawa obywatelskie, a protestantom swobody religijne. Cesarz ten zniósł wiele klasztorów, a duchowieństwo chciał uczynić zupełnie zawisłem od państwa. Dla zaokrąglenia swych posiadłości chciał on nowemu elektorowi bawarskiemu Karolowi Teodorowi oddać Belgię w zamian za Bawaryę. Elektor na to się zgodził, ale król pruski Fryderyk II. oparł się tej zamianie w przymierzu z innymi książętami niemieckimi, wskutek czego Józef odstąpił od swego zamiaru.

Pod koniec panowania Józefa II. wybuchł groźny rokosz w Belgii, spowodowany reformami cesarza, a nadto z tego samego powodu objawiło się wielkie wzburzenie na Węgrzech, podczas gdy cesarz walczył nieszczęśliwie przeciw Turkom jako sprzymierzeniec rosyjskiej carowej Katarzyny II. Po Józefie nastąpił brat jego Leopold II. (1790—1792). Uspokoił on rokosz belgijski ustępstwami, a wojnę z Turcyją zakończył pokojem.

§. 7.

Franciszek II., Ferdynand I.

Za panowania Franciszka II. (1792—1835) zaszły największe zmiany w państwie austryackiem. Przy trzecim po-

dziale Polski w r. 1795 otrzymała Austria Małopolskę między Pilicą i Bugiem, (tak zwaną Galicyę zachodnią) wraz z Krakowem. Rewolucya francuska (od r. 1789) i wojny z Napoleonem sprowadziły na Austryę rozliczne klęski. W miarę powodzenia oręża francuskiego ponosiła Austria wielkie straty, które później w czasie niepowodzeń Napoleona w części odzyskiwała. W pokoju w Campo Formio w r. 1797 odstąpiła Austria Belgię Francyi, Lombardyę zaś utworzonej przez Napoleona Rzeczypospolitej cisalpińskiej, a Breisgau księciu Madeny a otrzymała natomiast ład stały byłej Rzeczypospolitej Weneckiej aż po Adygę, wenecką część Istrii i Dalmacyę. Wskutek udziału w drugiej wojnie koalicyjnej przeciw Francyi utraciła Austria w pokoju w Luneville (1801) resztę swych posiadłości w Szwajcaryi, ale wkrótce otrzymała sekularyzowane (t. j. odebrane władzom duchownym i przemienione na posiadłości świeckie) biskupstwa Brixen i Trydent. Gdy Napoleon ogłosił się cesarzem Francuzów, przyjął Franciszek II. w r. 1804 tytuł dziedzicznego cesarza austriackiego.

W r. 1805 walczyła Austria bardzo nieszczęśliwie w trzeciej wojnie koalicyjnej przeciw Napoleonowi. Napoleon wtargnął nawet do Wiednia i pobił wojsko austriacko-rosyjskie pod Sławkowem (Austerlitz), poczem zawarto pokój w Preszburgu. Austria musiała wydać wszystkie nabyte poprzednio kraje byłej Rzeczypospolitej Weneckiej nowo utworzonemu królestwu włoskiemu, Tyrol z Vorarlbergiem Bawaryi, a posiadłości austriackie w Szwabii rozdzielono pomiędzy Bawaryę, Baden i Württemberg; za to wszystko otrzymała Austria tylko Salzburg.

Gdy wskutek tych i innych zmian dawna Rzesza niemiecka się rozpadła, utworzyli liczni książęta niemieccy z Bawaryą na czele związek Reński pod protektoratem Napoleona (1806). Wskutek tego złożył Franciszek II. godność cesarza rzymsko-niemieckiego i przybrałszy tytuł cesarza austriackiego nazywał się odtąd Franciszkiem I. W r. 1809 wojska austriackie odniosły zwycięstwo nad Napoleonem pod Aspern i Esslingen; ale już w parę miesięcy później Napoleon zwyciężył pod Wagram, poczem cesarz musiał z nim zawrzeć pokój wiedeński (zawarty właściwie w Schoenbrunnie), w r. 1809, w którym Austria poniosła największe

straty: Krainę, Karyntyę górną, Gorycyę, Gradyskę, Istrię, węgierskie Pobrzeże i Kroacyę aż po Sawę zabrała Francya, Bawarya otrzymała Salzburg i niektóre przyległe mu powiaty, do Wielkiego księstwa Warszawskiego przyłączono Galicyę zachodnią z Krakowem, a do Rosyi część Galicyi wschodniej. Te i inne straty zdołano wszakże w większej części powetować w miarę późniejszych niepowodzeń Napoleona. Na kongresie wiedeńskim w r. 1815, którego zadaniem było uregulowanie spraw europejskich po upadku Napoleona, odzyskała Austria większą część strat, poniesionych w latach poprzednich; wszakże Belgię przyłączono do nowo utworzonego królestwa „zjednoczonych“ *Niederlandów*, tak zwana Galicya zachodnia wcieloną została do nowo utworzonego królestwa Polskiego, połączonego unią personalną z Rosyą, a Kraków został wolnem miastem. Nie odzyskała też Austria utraconych posiadłości w Szwabii.

W miejsce dawnej Rzeszy utworzono Związek niemiecki, do którego także Austria należała. Sprawy związku miano załatwiać na Radzie związkowej (*Bundestag*) w Frankfurcie nad Menem; przewodniczyć miał w tej Radzie poseł austriacki. Syn i następca cesarza Franciszka II.

Ferdynand I. Łaskawy (1835—1848, zmarł w r. 1875) panował zrazu wśród zupełnego spokoju, starając się jedynie o szczęście swych ludów. Za jego panowania przyłączono w r. 1846 Kraków do Austrii. W r. 1848 wybuchły w Austrii, tak samo jak w innych państwach europejskich, ruchy rewolucyjne. Cesarz nadał konstytucyę i powołał sejm, który miał obmyślić nową organizacyę państwa na podstawie konstytucyjnej. W październiku r. 1848 wybuchły groźne rozruchy w samym Wiedniu; wówczas cesarz udał się do Ołomuńca. Jenerał Windischgraetz zajął Wiedeń a sejm przeniesiono do Kromieryża (na Morawie). Dnia 2. grudnia 1848 cesarz Ferdynand złożył koronę na rzecz swego synowca Franciszka Józefa.

§. 8.

Cesarz Franciszek Józef I. (od 2. grudnia 1848).

Objąwszy panowanie wśród najtrudniejszych warunków, rozwiązał cesarz sejm w Kromieryżu i uchylił konstytucyę z r. 1848. Rokosz Włochów, popieranych przez Karola Alberta,

króla sardyńskiego, stłumiono w roku 1849 wskutek zwycięstw marszałka Radeckiego. Największe rozruchy panowały na Węgrzech, gdzie w kwietniu r. 1849 zerwano wszelkie stosunki z domem Habsbursko-Lotaryńskim, a Ludwika Kossutha obwołano „gubernatorem prezydentem“. Wówczas wszakże przybyły wojska rosyjskie cesarzowi na pomoc a wojska węgierskie pod dowództwem Görgeya złożyły broń pod Vilagos w sierpniu 1849.

W kilka lat później zaczęły się pojawiać groźne rozruchy w Lombardyi i Wenecyi, podsycane przez Sycylię. Gdy cesarz Francuzów Napoleon III. stanął po stronie Sardynii, wybuchła wojna z Sardynią i Francją. Połączone wojska sardyńskie i francuskie odniosły zwycięstwo nad wojskami austriackimi pod Magentą i Solferino, poczem nawiązano układy pokojowe w Villafranca, a nareszcie zawarto pokój w Zurychu (pod koniec r. 1859), mocą którego Austria odstąpiła Lombardię na rzecz Sardynii. Dalsze powodzenie Sardynii we Włoszech miało ten skutek, iż prawie całe Włochy przeszły pod panowanie Sardynii, poczem król sardyński przyjął w r. 1860 tytuł „króla włoskiego“.

W r. 1866 wybuchła równocześnie wojna z Prusami i z Włochami. Arcyksiążę Albrecht pobił Włochów pod Custozzą a wice-admirał Tegethoff odniósł zwycięstwo nad flotą włoską pod Lissą; wszakże północna armia austriacka poniosła od Prusaków klęskę pod Sadową (Königgratz).

Z tego zwycięstwa odnieśli korzyści także pokonani Włosi. W Nikolsburgu rozpoczęto układy pokojowe z Prusakami, poczem zawarto z nimi pokój w Pradze, a z Włochami pokój we Wiedniu. Austria wystąpiła ze związku niemieckiego a Włochy pozyskały Wenecję. Kraj ten odstąpiono już poprzednio cesarzowi Napoleonowi III., a ten oddał go był Włochom.

Odtąd cieszyła się Austria trwałym pokojem. Pod ojcowską opieką cesarza Franciszka Józefa I. rozwinął się handel i przemysł, do czego przyczyniła się także budowa licznych kolei żelaznych. Temu towarzyszy szybki wzrost oświaty ludowej, rozkwit nauk i sztuk pięknych. W r. 1860 otrzymała Austria konstytucję. Konstytucya ta uległa z czasem niektórym zmianom. W r. 1867 otrzymało państwo dzisiejszy swój ustrój polityczny jako monarchia austriacko-węgierska.

Po wojnie rosyjsko-tureckiej oddano monarchii austriacko-węgierskiej na kongresie berlińskim w r. 1878 zarząd krajów tureckich Bośni i Hercegowiny i prawo utrzymania załóg wojskowych w sandżaku Nowo-bazarskim; nadto przyłączono do Węgier wysepkę Ada-Kaleh (pod Orsową) a do Dalmacyi Spizzę.

ROZDZIAŁ II.

Pogląd ogólny na monarchię austriacko-węgierską.

§. 9.

Położenie, obszar i podział polityczny.

Monarchia austriacko-węgierska zajmuje południowo-wschodnią część Europy środkowej i część północno-zachodnią półwyspu Bałkańskiego i leży między 27° a 44° wschodniej długości, licząc od południka wyspy Ferro, a między 42° a 51° północnej szerokości geograficznej.

Obszar całej monarchii wynosi 624.000 km^2 . Pod względem obszaru zajmuje monarchia trzecie miejsce w Europie. Przewyższają ją obszarem tylko: 1. Rosya i 2. Szwecya z Norwegią. Mniej rozległymi państwami są: Cesarstwo niemieckie, Francya i Hiszpania. Obszar Wielkiej Brytanii mało co jest większy niż połowa obszaru Austro-Węgier, a obszar Włoch jest jeszcze mniejszy.

Monarchia dzieli się na: 1. kraje austriackie, których obszar wynosi 300.000 km^2 i 2. na kraje korony węgierskiej, mające 324.000 km^2 obszaru. Oprócz tych krajów zostają pod zarządem Austro-Węgier kraje zajęte (*das Occupationsgebiet*), których obszar wynosi 60.000 km^2 .

W skład monarchii austriacko-węgierskiej wchodzi następujące kraje koronne:

I. Kraje austriackie:

1. Arcyksięstwo austriackie poniżej Anizy (Austria Dolna) 19.800 km^2
2. Arcyksięstwo austriackie powyżej Anizy (Austria Górna) 12.000 „
3. Księstwo Salzburskie 7.150 „

4.	Księstwo Styryjskie	22.400	km ²
5.	Księstwo Karyntya	10.300	"
6.	Księstwo Kraina	10.000	"
7.	Pobrzeże, składające się z uksiążęcego hrabstwa Gorycyi i Gradyski, margrabstwa Istrii i wolnego miasta Tryestu z okregiem	8.000	"
8.	Uksiążęczone hrabstwo Tyrol z Ziemią Przedarulańską (Vorarlberg)	29.300	"
9.	Królestwo Czeskie	52.000	"
10.	Margrabstwo Morawskie	22 200	"
11.	Księstwo Śląskie	5.150	"
12.	Królestwo Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem księstwem Krakowskiem i księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem	78.500	"
13.	Księstwo Bukowina	10.400	"
14.	Królestwo Dalmacya	12.800	"
	Razem	300.000	km ²

II. Kraje korony węgierskiej:

1.	Królestwo Węgierskie z Rjeką i Wielkiem księstwem Siedmiogrodzkiem razem	282.000	"
2.	Królestwo Kroacya i Sławonia	42.000	"
	Razem	324.000	km ²

Kraje zajęte składają się z Bośni, Hercegowiny i części sandzaku (okregu) Nowo-bazarskiego i zajmują obszar 60.000 km²

Ćwiczenia: 1. Przez które ważniejsze punkty na kuli ziemskiej lub obok których przechodzą południki krańcowe monarchii? przez które ważniejsze punkty kuli ziemskiej przechodzą południki Wiednia, Pragi, Pesztu, Lwowa, Krakowa? 2. Jak wielką jest różnica czasu między krańcem wschodnim i zachodnim monarchii? 3. Przez które ważniejsze punkty na kuli ziemskiej lub obok których przechodzą krańcowe równoleżniki monarchii? przez które punkty kuli ziemskiej przechodzą równoleżniki Tryestu, Wiednia, Pesztu, Pragi,

Krakowa? 4. Które kraje leżą mniejwięcej w tejsamej długości, a które w tejsamej szerokości geograficznej, co monarchia? 5. Wymierzyć odległości granicznych punktów monarchii, wysuniętych najbardziej na wschód i zachód, na północ i południe, na północny wschód i południowy zachód, wreszcie na południowy wschód i na północny zachód! porównać te odległości ze sobą!

§. 10.

Układ poziomy i granice.

Monarchię oblewa morze Adryatyckie na przestrzeni 2.230 km. Nadmorska linia graniczna wynosi nieco więcej, niż piątą część całej linii granicznej; monarchia jest tedy najbardziej kontynentalnem państwem z pomiędzy pierwszorzędných państw europejskich.

Morze Adryatyckie jest najbardziej rozgałęzione na północy: tworzy ono tu zatokę Tryestyńską i Kwarnerską (Quarnero); na południu znajduje się mniejsza od poprzednich zatoka Kotarska (Bocche di Cattaro). Między zatoką Tryestyńską a Kwarnerską znajduje się półwysep Istryjski, zwężający się ku południowi. Z wybrzeża wschodniego sterczy na południu ku północnemu zachodowi podłużny półwysep Sabioncello.

Wybrzeże północno-zachodnie a w części i północne morza Adryatyckiego jest płaskie, wschodnie przeważnie strome. Bardzo mała część wybrzeża płaskiego przypada na austriacko-węgierską monarchię; ciągnie się ono przy ujściu rzeki Isonzo i innych małych rzeczek nadbrzeżnych od północnego zakątka zatoki Tryestyńskiej do granicy królestwa Włoskiego. Wybrzeże to nie ma portów, wzdłuż niego ciągną się laguny i płaskie wysepki.

Wybrzeże od północnego zakątka zatoki Tryestyńskiej do południowych krańców monarchii jest strome i skaliste. Od zatoki Kwarnerskiej ku południowi ciągnie się łańcuch wysp skalistych; najznacniejsze są: Veglia (czyt. Welia), Cherso (czyt. Kerso); oddalona od wybrzeża jest Lissa. W podłużnych kanałach między wyspami a lądem stałym, tudzież między wyspami samymi chronią się okręty w czasie burzy.

Pomimo, że stosunkowo niewielki obszar Austro-Węgier przypiera do morza Adryatyckiego, morze to ma dla państwa bardzo wielkie znaczenie, gdyż umożliwia żeglugę z własnych

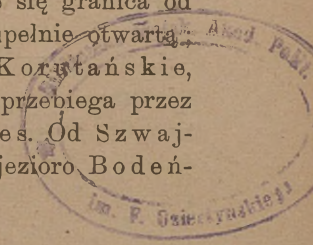
portów na własnych okrętach do wszystkich portów na kuli ziemskiej. Największe znaczenie ma w monarchii port Tryestyński, doskonale kosztem państwa urządzony. Znaczenie tego portu wzrosło od czasu otwarcia kanału Sueskiego, na Tryest prowadzi bowiem najkrótsza droga ze środkowej Europy do Indyj Wschodnich. Ważny jest także port Rjeki (Fiume), nadto Pola jako port wojenny; mniej ważne są porty Zadaru, Kotaru i inne.

Żegluga w portach dalmatyńskich nie może się rozwinąć do znaczniejszych rozmiarów z tego powodu, że do wybrzeża Dalmacyi przypiera tylko wązki obszar austriackiego lądu, ubogi i pozbawiony dobrych dróg lądowych; niema tam więc ani dostatecznej ilości płodów do wymiany, ani też podniety do prowadzenia handlu morskiego. Stosunki te poprawiają się znacznie przez zajęcie Bośni i Hercegowiny i ciągłe ulepszanie środków komunikacyjnych w Dalmacyi i w zajętych krajach. W ten sposób stwarza się bowiem najkrótszą linię komunikacyjną z Węgier przez kraje zajęte i Dalmacyę do morza Adryatyckiego.

W $\frac{4}{5}$ częściach ma monarchia granice kontynentalne. Od północy graniczy z cesarstwem Niemiec (król. Saskiem i król. Pruskiem), tudzież z Rosyą (król. Polskiem), od wschodu z Rosyą (Wołyniem, Podolem, Bessarabią) i królestwem Rumuńskiem (Mulanami), od południa także z królestwem Rumuńskiem (Wołoszczyzną), Serbią, Turcyą i królestwem Włoskiem, od zachodu z Szwajcaryą, księstwem Lichtenstein i cesarstwem Niemieckiem (Bawaryą).

Monarchia jest poważnie u swych granic obwałowana wysokimi górami, lub oblana morzem i rzekami, posiada więc na znacznej przestrzeni granice naturalne; na niewielkich przestrzeniach są granice otwarte (czysto polityczne).

Morze Adryatyckie tworzy na znacznej przestrzeni naturalną granicę. Od morza tego na północ ciągnie się granica od Włoch jużto małemi rzeczkami, jużteż jest zupełnie otwarta; dalej wznoszą się na granicy włoskiej Alpy Korotyńskie, Dolomitowe, Lessyńskie, poczem granica przebiega przez jezioro Garda, przez góry Adamello i Ortles. Od Szwajcaryi odgranicza monarchię Retikon, Ren i jezioro Bodeń-

skie. Granica od Niemiec ciągnie się Alpami Algauskimi, Północnotyrolskimi i Salzburskimi, rzekami Salzachą, Innem i Dunajem; na północ od Dunaju po szczyt Ploeckenstein jest otwarta, dalej zamknięta Szumawą i Lasem Czeskim, Rudawami Czeskimi i różnymi pasmami Sudetów; jest otwarta na górnym Śląsku, dalej zamknięta Opawą i Odrą, a na wschód od tej rzeki znowu otwarta, wreszcie osłonięta Wisłą i Przemszą. Granica od Rosyi jest najpierw otwarta, potem zamknięta Wisłą, następnie na znacznej przestrzeni prawie całkiem otwarta, gdyż San i Bug oblewają ją tylko na przestrzeni kilkunastu kilometrów; wreszcie płynie wzdłuż tej granicy Zbrucz i na małej przestrzeni Dniestr, a między Dniestrem a Prutem jest znowu granica otwarta. Dla obrony otwartych granic Galicyi zbudowane są silne twierdze Kraków i Przemyśl. Granica od Rumunii jest najpierw otwarta, dalej obwałowana wschodnimi i południowymi pasmami Karpat Siedmiogrodzkich. Od Serbii odgraniczają monarchię Dunaj i Sawa. Kraje okupowane odgranicza na wschodzie Drina od Serbii, na południowym wschodzie zaś jest granica tych krajów od strony Turcyi otwarta.

Wały górskie, które na znacznej przestrzeni monarchię opasują, nie zamykają komunikacyi z sąsiednimi państwami; komunikacja odbywa się kolejami i gościńcami, poprowadzonymi dolinami rzek, przełęczami i wąwozami. Przez Alpy prowadzą: przełęcz Ponteba, dolina Adygi, przełęcz Styłfska, dolina Innu, która pod Finstermünz prowadzi z Tyrolu do Szwajcaryi a poniżej pod Kufsteinem z Tyrolu do Bawaryi.

Niższym od Alp jest wał górski, opasujący Czechy, to też i komunikacja przezeń łatwiejsza. Przez wał ten prowadzą przełęcze Eisenstein i Furth, doliny Ohrzy, Łaby i Nissy Gorlickiej, wąwóz Nachodzki i inne. Przez wschodni i południowy wał Karpat Siedmiogrodzkich odbywa się komunikacja przez wąwozy Borgo, Ojtos, Bodza, Tömös, wąwóz Czerwonej Wieży w wylomie Aluty i wąwóz Wulkański. Wylom Dunaju w Żelaznej Bramie pod Orsową łączy monarchię z państwami, położonemi nad dolnym Dunajem.

Ćwiczenia: 1. Porównać polityczne granice monarchii pod względem długości! 2. Wskazać, do których państw sąsiednich prowadzą wymienione powyżej doliny rzeczne, przełęcze i wąwozy!

§. 11.

Układ pionowy.

Austryacko-węgierska monarchia jest krajem przeważnie górzystym, gdyż około $\frac{3}{4}$ części jej obszaru zajmują góry i wyżyny, a około $\frac{1}{4}$ część niziny. Góry i wyżyny monarchii należą do 4 systemów górskich; z tych dwa, t. j. Alpy i Kras, leżą na południu, dwa inne, t. j. Góry Czesko-morawskie i Karpaty, na północy od Dunaju.

Z pomiędzy gór monarchii najwyższe są Alpy. Na południowym zachodzie monarchii ciągną się one trzema prawie równoległymi szlakami od zachodu na wschód, obniżając się coraz bardziej w kierunku wschodnim i sięgając niskimi podgórzami do Dunaju. Na południowym wschodzie przypiera do Alp wapienne płaskowzgórze Krasu, z którym łączą się w dalszym ciągu góry i płaskowzgórza, należące do półwyspu Bałkańskiego. Na północnym zachodzie monarchii sterczą góry Czesko-morawskie, daleko niższe od Alp; od gór tych na południowy wschód ciągną się na obszarze monarchii Karpaty, zataczające się łukiem ku Dunajowi. W dwóch miejscach wznoszą się Karpaty do znacznej wysokości, a mianowicie w Tatrach i na południowym krańcu wyżyny Siedmiogrodzkiej; wszakże i tutaj nie sięgają one do wysokości wyższych szczytów i grzbietów alpejskich.

Między Alpami z jednej, a górami Czesko-morawskimi i Karpatami z drugiej strony ciągnie się dolina Dunaju na wschód, następnie na południe i na południowy wschód. W tymże kierunku obniża się cały teren we środku monarchii aż do wylomu Dunaju pod Orsową. Dolina Dunaju, zrazu wązka, rozszerza się w Austrii Dolnej i na Węgrzech, tworząc coraz rozleglejsze kotliny i niziny naddunajskie, t. j. kotlinę koło Linzu, Tulneńską, Wiedeńską, Małą nizinę węgierską a wreszcie Wielką nizinę węgierską. Z gór, otaczających dolinę Dunaju i naddunajskie niziny, staczają się wzdłuż dopływów Dunaju rozliczne doliny rzeczne, wiążąc

się razem z doliną Dunaju w jedną wielką bardzo rozgałęzioną i rozmaicie ukształtowaną zakłęśłość w środku monarchii. Na zewnątrz staczają się doliny rzek adryatyckich, a nadto doliny Łaby i Odry; także cały północny i północno-wschodni stok Karpat jest od doliny Dunaju odwrócony. W Galicyi zachodniej staczają się Karpaty ku dolinie Nadwiślańskiej, w Galicyi wschodniej zaś przypiera do północnych stoków Karpat pagórkowata kraina, tworząca część wyżyny Podolskiej, i zamyka wraz z Karpatami dolinę Naddniestrzańską. Południowo-wschodni obszar Galicyi i cała Bukowina staczają się dolinami Prutu i Seretu ku Dunajowi, doliny te łączą się wszakże z doliną Dunaju poza granicami monarchii. Również dolina Aluty w południowo-wschodnim i południowym Siedmiogrodzie stacza się ciasnym wylodem w wąwozie Czerwonej Wieży poza granicę monarchii ku dolinie Dunaju.

Wierzchnia warstwa ziemi czyli gleba jest urodzajną lub nieurodzajną. Urodzajność gleby zawisła jest także od ukształtowania pionowego. Najwyższe szczyty, grzbiety i doliny wysokich gór nie mają urodzajnej gleby, pokryte są bowiem lodowcami i wiecznym śniegiem, a w wielu miejscach sterczą nagie skały. Nieużytki gór wysokich, (lodowce, pola śnieżne i nagie skały) mają wszakże niepospolity wpływ na wytworzenie gleby niższych obszarów ziemi. Z dolnej granicy lodowców spływa wiele wody, a odtoki skalne, żwiertzale i na dół zniesione wiatrami i potokami, wytwarzają urodzajną glebę. Darząc doliny i niziny obfitym materiałem do wytworzenia gleby urodzajnej, nie mogą go wysokie góry same dla siebie zatrzymać, gdyż, skoro się tylko wytworzy, silne wiatry i szybko po stromych stokach spadająca woda zaraz unoszą go w dalekie strony. Już niższe stoki górskie pokrywa glina, wytworzona ze żwiertzalych skał. Rzeczne doliny pokrywa miejscami żwir skalny, zniesiony z górnych okolic; poniżej ścielą się w tych dolinach pola, pokryte częstokroć grubą warstwą gliny, którą wytworzyły rozkładające się odtoki skalne. Wyżyny, a szczególnie niziny pokryte są zazwyczaj urodzajną glebą na znacznych przestrzeniach; powstała ona często właśnie z drobnych cząstek rozmaitych skał, które wiatr i woda zniosły z gór i w niższym poziomie osadzili. Urodzajne gleby nizin bywają rozmaite: piaszczyste, gliniaste, czarnoziemne lub utworzone z glinki urodzajnej (zwanej po niem.

Löss). Uprawa podnosi żyzność gleby, gdyż pozostają w niej cząstki roślinne i zwierzęce, z których następny zasiew znowu czerpie swe pożywienie. Tak np. wielce urodzajny czarnoziem powstał w znacznej części z organicznych cząstek.

Na nizinach powstają także miejscami wskutek nadmiaru nawodnienia bagna, moczary i trzęsawiska. Najznaczniejsze moczary w monarchii znajdują się na nizinach węgierskich, mniejsze w Galicyi. Na stosunkowo niewielkich przestrzeniach pokryte są niziny wydłami piaszczystymi, nad których zalesieniem ciągle się pracuje.

Monarchia austriacko-węgierska ma przeważnie glebę urodzajną. Na właściwe nieużytki przypada zaledwie $\frac{1}{12}$ część całego obszaru.

Od urodzajności gleby zawisłem jest przedewszystkiem rolnictwo. Znaczne obszary wysokich gór przypadają na nieużytki, inne pokryte są mało urodzajną glebą, nie może się tedy w wysokich górach rozwinąć rolnictwo; natomiast pokryte są one na niższych stokach wielkimi lasami i dostarczają wiele drzewa na opał, na budowle i do wyrabiania różnych przedmiotów. W górach kwitnie tedy przemysł drzewny; rozwijają się tam i inne gałęzie przemysłu, gdyż spadająca woda służy do poruszania machin. Rozległe pasznicze hale sprzyjają hodowli najlepszego bydła: rozwijają się tam więc gospodarstwa mleczne. Najwyżej stoi chów bydła w Alpach, niżej w górach Czesko-morawskich i w Karpatach. Z powodu wielkiej ilości zwierza w lasach górskich kwitnie w wielu krajach górskich myśliwstwo. W górach kryją się nadto różne kopaliny. W skałach pierwotnych znajdujemy kruszce jako to: żelazo w Styryi, w Karyntyi, Czechach, na Morawach i na Węgrzech; złoto w Siedmiogrodzie i na Węgrzech; srebro w Czechach i na Węgrzech; ołów w Karyntyi; rtęć w Krainie. W Czechach i na Węgrzech znajdujemy także szlachetne kamienie, jak granaty, smaragdy, szafiry, topazy, rubiny i t. p. W utworach osadowych znajdują się pokłady soli, węgla, nafty i oleju skalnego. Sól znajduje się najobficiej w północnych Alpach wapiennych w Austryi Górnej, w Salzburgu, Tyrolu i Styryi, tudzież w Karpatach w Galicyi, na Węgrzech i w Siedmiogrodzie; węgiel we wszystkich krajach monarchii z wyjątkiem Salzburga; nafta i wosk ziemny w Galicyi. Gdzie w pobliżu kopalń kruszców

znajdują się pokłady węgla, tam rozwija się pomyślnie przemysł fabryczny, jak w Czechach, na Morawie i na Śląsku.

W cieplejszych okolicach monarchii kwitnie uprawa wina na pagórkach, stokach górskich i w nizinach, szczególnie na Węgrzech, w Austrii Górnej i Dolnej, w Styrii, Istrii, Dalmacji i Krocacji.

Niezbýt wysokie wyżyny, niższe doliny górskie i niziny z powodu urodzajności gleby są głównie siedzibą rolnictwa; z rolnictwem jest w związku chów bydła; łączą się z niem także rozmaite gałęzie przemysłu, j. t. tkactwo, garbarstwo, gorzelnictwo itp. Znaczne obszary nizin i wyżyn pokryte są także lasami.

§. 12.

K l i m a t.

Monarchia leży niemal w równej odległości od równika i od bieguna północnego, posiada też z tego powodu klimat w ogólności umiarkowany. Wszakże z powodu wielkiej rozległości monarchii tak w kierunku równoleżników jakoteż w kierunku południków spostrzegamy na jej obszarze wielkie różnice klimatyczne. Niemniej wpływa na różnorodność klimatu rozmaite ukształtowanie powierzchni. W kierunku pionowym bowiem, z rosnącym wzniesieniem z dołu w górę, ciepłota szybko się obniża, ponieważ powietrze ogrzewa się od powierzchni ziemi a jako zły przewodnik ciepła tem mniej bywa ogrzane, im więcej od powierzchni ziemi jest oddalone. Kraje, na północnej półkuli położone, zasłonięte od północy górami, mają wyższą ciepłotę, niż te, które od południa górami są obwałowane.

Ze względu na położenie geograficzne i kierunek gór możemy w monarchii rozróżnić trzy pasy klimatyczne: 1) Południowy, najcieplejszy, obejmuje południowy Tyrol, Pobrzeże, Dalmację, Krocację, Sławonię, Banat i kraje okupowane. Średnia ciepłota roczna sięga od 11—17° C. 2) Pas środkowy sięga do Karpat i północnych wałów gór Czesko-morawskich; średnia ciepłota roczna wynosi 9—11° C. 3) Pas północny, najchłodniejszy, obejmuje kraje po północnej stronie Karpat i gór Czesko-morawskich; średnia ciepłota wynosi 7—9° C. Galicya, otwarta ku nizinie Sarmackiej, ma w tym pasie klimat najchłodniejszy i najostrzejszy. Bukowina zaś, jako staczająca się ku południowemu wschodowi, ma już klimat cieplejszy.

Klimat dolin południowego Tyrolu, otwartych ku południowi, jakoteż krajów nadadrytyckich monarchii ma odrębne cechy, właściwe południowym półwyspom europejskim i wybrzeżom, ku morzu Śródziemnemu zwróconym. (Klimat Śródziemnomorski, *Mediterran-Klima*). Mianowicie klimat tych okolic odznacza się suchem latem a dżdżystą zimą. Nadto w krajach Krasu pojawia się zimową porą gwałtowny, zimny wichur północny, zwany Borą, sprowadzając nierzadko wielkie spustoszenia.

W pasie środkowym, najbardziej rozległym ze wszystkich, i w pasie północnym stan powietrza częściej ulega zmianom, wieją tu bowiem wiatry o zmiennych kierunkach. Oba pasy leżą tedy w strefie wiatrów zmiennych. Przeważnie jednak wieją tu wiatry zachodnie i południowo-zachodnie i przynoszą z nad Atlantyku parę wodną, a z nią opady, w zimie najczęściej w kształcie śniegu. W lecie ogrzewa się ląd silnie, a wskutek tego powietrze wznosi się szybko w górę, tam się ochładza i daje w ten sposób powód do obfitych deszczów letnich. Wiatry zachodnie, darząc deszczami obszary ziemi, ponad którymi wieją, tracą swą wilgoć tem więcej, im bardziej zbliżają się do wschodnich krańców monarchii. Z tego powodu najmniej zroszona jest Wielka nizina węgierska w pasie środkowym, a wschodnia część Galicyi w pasie północnym.

Wielka nizina węgierska ma klimat stepowy, a podobnym klimatem odznacza się w Galicyi wschodniej w przeważnej swej części wyżyna Podolska.

Tak tedy pas środkowy i północny mają liczne wspólne cechy klimatyczne; wszakże w pasie północnym zima trwa do 5 miesięcy, wiosna i jesień są bardzo krótkie. Śnieg pada tu nie tylko w zimie, lecz czasami nawet w późnej jesieni i na wiosnę, a powłoka śnieżna pokrywa zwykle ziemię przez kilka miesięcy. Galicyę nawiedzają często południowo-zachodnie i północno-zachodnie wiatry, które w lecie przynoszą ulewne deszcze; nadto wieją suche wiatry wschodnie, które wpływają na wypogodzenie się nieba, a w zimie i na wiosnę na znaczne obniżenie ciepłoty.

Wysokie góry powstrzymują swoimi grzbietami wilgotne wiatry, które na stokach górskich wzbijają się w górę, a tam oziębiwszy się wydzielają opady wodne. Wyższe góry obfitują w równych zresztą warunkach bardziej w opady wodne, niż góry

niższe lub niziny. Wilgotny wiatr, tracąc po jednej stronie gór wielką ilość swej wilgoci, wieje nieraz po drugiej stronie tychsamyh gór jako wiatr mniej wilgotny lub całkiem suchy. Takim jest w zimie w niektórych dolinach alpejskich także suchy i gorący wicher, zwany *Föhn*.

Padający w Alpach śnieg utrzymuje się powyżej linii śnieżnej (2.700—2.800 m) trwale. Ulega tylko przeobrażeniu wskutek częściowego tajania i ponownego zamarzania, t. j. przybiera postać małych, okrągłych grudek, które zbijają się następnie w jedną masę (*Firn*). Śnieg ten, zsuwając się po pochyłościach gór, ostatecznie tak się zbija, że i poniżej linii śnieżnej tworzy pokłady lodu, zwane lodowcami. Lodowce posuwają się bardzo powoli w dół (płyną powoli), miejscami pękają i tworzą przepaściste szczeliny, jużto podłużne, już też poprzeczne, miejscami zaś, gdzie spad jest nagły, tworzą lodospady. W miejscach gorących wierzchnia powłoka lodowca taje i tworzy strumyki, żłobiące w lodowcu kanały, to znów rozlewa się w kształcie niebiesko-zielonawych jeziorok. Strumyki lodowca dostają się szczelinami na dno i wyźlabiają w lodowcu tunele i bramy (*Gletscherthore*), któremi wypływają jako mętne strumienie alpejskie. Lodowce z różnych dolin łączą się ze sobą jak rzeki we wspólnych korytach.

Na lodowcach osadzają się okruchy skał, spadające z przyległych gór, a gdy lodowiec w dół się posuwa, posuwają się z nim te okruchy, tworząc we środku i po krawędziach lodowców smugi okruchów skalnych, zwane zwałami czyli morenami. W miejscu, gdzie lodowiec się kończy, spadają z lodowca te okruchy skalne, układając się w bezładne masy, zwane morenami końcowymi. Z wyżyn alpejskich dostaje się śnieg w doliny w inny jeszcze sposób, tj. spadając gwałtownie z urwisk skalnych w przepaście i ze stoków w doliny. Są to tak zwane lawiny.

§. 13.

Wody lądowe.

O rzekach w ogólności.

Jak tające w górach śniegi lub lodowce tak i sącząca się ze źródeł woda daje początek rzekom. Im obfitsze i liczniejsze są źródła na pewnym obszarze ziemi, im jednostajniej płyną, tem wyższy i tem bardziej jednostajny bywa stan wody

w rzekach, przepływających ten obszar. Im obfitsze zaś i regularniejsze opady nawiedzają pewien obszar, tem obfitszemi w wodę są źródła. Z tych powodów rzeki najobficiej właśnie bywają zasilane z wysokich gór, a temsamem źródliiska (*Quellgebiete*). wszystkich znacznieszych rzek monarchii znajdują się w górach. Zwłaszcza Alpy, jako pokryte rozległymi lodowcami i wiecznym śniegiem, zajmują między źródliskami rzeczniemi monarchii pierwsze miejsce, dając początek rzekom o najwyższym i najbardziej jednostajnym stanie wody. W rzekach, wypływających z innych, niższych gór monarchii, stan wody bywa wogóle niższy, niż w rzekach alpejskich, i mniej jednostajny, podnosi się bowiem gwałtownie na wiosnę wskutek tajania śniegu lub w lecie podczas ulewnych deszczów, opada zaś równie szybko podczas dłuższej posuchy. Jako naturalne ścieki wód atmosferycznych mają rzeki wielkie znaczenie, gdyż uwalniają całe obszary ziemi od nadmiaru wody. Ten odpływ jest prawidłowy, a temsamem zbawienny, jeżeli nie bywa zbyt nagłym. Najbardziej prawidłowym bywa odpływ na obszarach, pokrytych gęstą roślinnością a przedewszystkiem lasami. Pod osłoną lasów woda nie paruje zbyt szybko, zatrzymuje się na liściach drzew i na powierzchni ziemi i nie może zbyt szybko odpływać. W okolicach, pozbawionych lasów, zanikają źródła, a woda deszczowa spływa szybko po pochyłościach gór i wywołuje w dolinach niszczące wylewy.

W krajach, obwałowanych górami, spływają rzeki do jednego łożyska i odpływają wyłomami. W czasie tajania śniegu lub długo trwających deszczów wody wzbierają gwałtownie i nie mogą przez wyłom szybko odpłynąć. Wówczas powstają powodzie. Dzieje się to często w Tyrolu, na Węgrzech, w Czechach i w Galicyi. (Dlaczego?) Wskutek niedostatecznego odpływu wody bywają także niektóre okolice zabagnione. Tak powstały bagna nad Sawą, nad Cisą, nad Dniestrem itp.

W najnowszych czasach zajęto się w całej monarchii bardzo usilnie regulacją rzek, polegającą na wysadzaniu skał w korycie, zabezpieczeniu brzegów, nadawaniu korytom innego kierunku itp. Prace te mają na celu zapobieżenie klęskom i lepsze zużytkowanie rzek w celach żeglugi.

Korzyści, jakie człowiek z rzek odnosi, są w ogólności o wiele większe, niż szkody, które one wyrządzają. Dostarczają

one nietylko wiele wilgoci, potrzebnej dla roślinności; w nich żyją ryby, dające dobry pokarm; rzeki służą do poruszania kół młyńskich, tartaków i machin w różnych fabrykach; na nich odbywa się na różnych statkach, szczególnie na parowcach najdogodniejsza i najtańsza komunikacya. Rzeki wpływają nadto bardzo korzystnie na wytwarzanie urodzajnej gleby (porów. §. 11).

Rzeki monarchii austriacko-węgierskiej.

Główny dział wód europejskich przebiega przez monarchię. (Którędy?) — Mniejsza część monarchii leży na północno-zachodnim, większa na południowo-wschodnim stoku europejskim.

Rzeki płyną na tych stokach na północ, południe i wschód, wszakże wszystkie rzeki znaczniejsze mają ujścia poza granicami monarchii. Najznacniejsza rzeka, Dunaj, ma nietylko ujścia lecz także źródła poza temi granicami. Do morza Północnego płyną Ren i Łaba; do Bałtyku Odra i Wisła; do morza Czarnego Dunaj, Dniestr i Styr, drugorzędny dopływ Dniepru; do Adryatyku Adyga, Isonzo, Narenta i wiele rzek nadbrzeżnych.

Dunaj.

Z pomiędzy wszystkich rzek monarchii ma Dunaj pod każdym względem największe znaczenie. Jego dorzecze obejmuje $\frac{3}{4}$ części całej monarchii. Płyńie on pomiędzy wszystkimi systemami gór monarchii. Ku niemu spływają wody i staczają się najznacniejsze doliny tych gór. Tym sposobem wiąże Dunaj żyłami wodnemi i dolinami większą część krajów monarchii w jedną całość; toteż nazwano słusznie austriacko-węgierską monarchię państwem naddunajskiem. Dorzecze Dunaju sięga dolinami w głąb sąsiednich gór. Z dolin tych prowadzą drogi przez przełęcze i wąwozy do dolin innych rzek monarchii i ułatwiają komunikacyę pomiędzy wszystkimi krajami tej monarchii. Sama zaś główna dolina naddunajska łączy monarchię ze wschodnimi i zachodnimi krajami Europy. Wzdłuż Dunaju przewozi się surowe płody ze wschodu, a wyroby przemysłowe z zachodu. Kraje naddunajskie były od wieków widownią zapasów i walk wielu narodów; wzdłuż Dunaju wpadali od wschodu

Hunnowie, Awarowie, Madyarowie i inne ludy; wzdłuż Dunaju wzrastała monarchia austriacko-węgierska.

Dunaj jest największą po Wöłdze rzeką europejską. Od źródeł swych w Czarnym Lesie do Passau płynie przez cesarstwo Niemieckie, od Passau do Żelaznej Bramy pod Orsową przez monarchię austriacko-węgierską i tworzy na niewielkiej przestrzeni od ujścia Sawy do Orsowy naturalną od Serbii granicę. Poza granicami monarchii płynie Dunaj między Rumunią a Serbią i Bułgarią, potem zwraca się na północ, przepływa Rumunię, a dzieląc się przy ujściu na liczne ramiona jednym z nich (Kilią) tworzy granicę Rumunii od Rosyi.

W górnym biegu płynie Dunaj pomiędzy wyżyną Południowo-niemiecką z jednej, a Szwabsko-frankońską Jurą i Lasem Bawarskim z drugiej strony najpierw w kierunku północno-wschodnim po Ratysbonę, a następnie w południowo-wschodnim po Passau, zaś od Passau po Preszburg na obszarze monarchii austriacko-węgierskiej przeważnie w kierunku wschodnim. Na obszarze monarchii płynie Dunaj między górami Czesko-morawskimi z jednej a Alpami z drugiej strony. Dolina Dunaju miejscami rozszerza się, tworząc kotliny Lincką, Tullneńską i Wiedeńską; miejscami zaś zwęża się, gdzie góry zbliżają się do siebie. Z budowy gór tych widać gdzieś, że były one niegdyś ze sobą połączone, a Dunaj prze-rwał je, tworząc wyłomy, nad których rozszerzeniem ciągle pracuje. W kotlinie Tullneńskiej i Wiedeńskiej Dunaj dzieli się na kilka ramion, a wskutek tego utworzyły się wyspy.

W górnym biegu przyjmuje Dunaj: a) poza granicami monarchii austriacko-węgierskiej: *Iller*, *Lech*, *Isar* z prawego brzegu, z Alp, a *Altmühl*, *Naab*, *Regen* z lewego brzegu, z pogórza Niemieckiego. b) Na granicy monarchii wpada do Dunaju *Inn*. Jest to największy z górnych dopływów Dunaju, ma i bieg dłuższy i większą obfitość wody, niż sam Dunaj przed połączeniem obydwu rzek. Z doliny Engaddin w Szwajcaryi przedziera on się dzikim wyłomem Finstermünz do Tyrolu, płynie pomiędzy Alpami północnymi a środkowymi, a pod Kufsteinem wypływa na wyżynę Bawarską, zatacza w Bawaryi łuk ku granicy austriackiej, wreszcie po przyjęciu dopływu Salzach aż do ujścia swego pod Passau płynie na granicy monarchii. Wody jego, zasilane

potokami z lodowców, są mętne: można je nawet rozróżnić po połączeniu Innu z Dunajem jako szarawe, szerokie smugi wody we wspólnem korycie. c) Na obszarze monarchii powstają dopływy *Traun* i *Aniza* z prawego a *Morawa* z lewego brzegu. *Traun* przepływa jezioro Hallstadzkie i jezioro Traunsee i tworzy piękny wodospad (*Traunfall*). *Aniza* wypływa w Salzburgu, płynie przez górną Styryę i przebija się uroczym wylomem (*Gesäuse*) przez północne Alpy wapienne. *Morawa* płynie z Sudetów, w środkowym i dolnym biegu tworzy liczne wyspy, a brzegi jej są miejscami zabagnione; uchodzi do Dunaju śród równiny, zwanej Polem Morawskiem (*Marchfeld*). *Morawa* przyjmuje z gór Czesko-morawskich *Dyję* a z Karpat *Beczwę*. *Dyja* tworzy rozgałęzioną sieć wodną w kształcie wachlarza.

W środkowym biegu przepływa Dunaj przez wylom między Małemi Karpatami a górami Litawskimi i wypływa pod Preszburgiem na Małą dolinę węgierską; tutaj, dzieląc się na ramiona, oblewa wyspy Wielką i Małą *Schütt*, następnie przepływa wylom pod Ostrzyhomiem (*Gran*) a pod *Wacowem* (*Waitzen*) zwraca się na południe. Płynąc przez Wielką nizinę węgierską, tworzy także wyspy, jak *Csepel*, wyspę *Małgorzaty* i inne.

Od ujścia *Drawy* przybiera kierunek południowo-wschodni, poczem już od *Baziaszu* wije się wśród długiego wylomu między Karpatami a górami półwyspu Bałkańskiego. W tymże wylomie, sięgającym jeszcze nieco poza granice monarchii, opuszcza monarchię pod *Orsową*.

W środkowym biegu przyjmuje Dunaj: a) z prawego brzegu: *Litawę*, *Raabę*, *Drawę* i *Sawę*. *Litawa* płynie miejscami granicą Dolnej Austrii i Węgier. — *Raaba* wypływa ze wschodniej Styryi, po krótkim biegu staje się spławną i wpada pod miastem *Raab* do Dunaju. — *Drawa* wypływa w południowo-wschodnim Tyrolu, płynie przez dolinę *Pusterthal* w Tyrolu, a w *Karyntyi* przez Górną i Dolną dolinę *Drawy* (*oberes und unteres Drauthal*), dalej przez południową Styryę a w końcu tworzy granicę Węgier od *Kroacyi* i *Slawonii*. Z dopływów *Drawy* najznacznieszsze są: *Mur* i *Żila* (*Gail*). — *Sawa* wypływa w północno-zachodniej części *Krainy* u stóp *Trzygłowu*, płynie przez *Krainę* i *Kroację*; od ujścia *Unny* tworzy granicę między *Kroacją* a *Bośnią*, wreszcie od ujścia *Driny* granicę monarchii

od Serbii aż do ujścia swego pod Belgradem. Znaczniejsze dopływy Sawy z prawego brzegu są: Lublana, Kulpa, Unna, Werbas, Bosna i Drina. b) Z lewego brzegu: wpadają w środkowym biegu do Dunaju: *Waag*, *Gran*, *Ipola*, *Cisa* i *Temes*. Najznaczniejszym dopływem jest *Cisa*. Wypływa na południowo-zachodnim stoku Beskidu wschodniego dwoma potokami, *Białą* i *Czarną Cisą*, skręca na północny zachód a potem płynie na zachód i południowy zachód, a wreszcie znowu na południe przez Wielką węgierską nizinę, przyjmując z prawego brzegu *Bodrog* i *Hernad* z poboczną rzeką *Sajo*, a z lewego brzegu *Samos*, *Körös*, *Maros* i *Bege*.

W dolnym biegu przyjmuje Dunaj rzeki, które tylko biegiem górnym należą do monarchii, j. t. *Alutę*, *Seret* z *Suczawą*, *Mołdawą* i *Bystrycą*, wreszcie *Pрут*, do którego wpada *Czeremosz*.

Jezióra.

Już woda płynąca musi czasami wytwarzać jeziora. Jeżeli bowiem natrafi na jakieś zagłębienie na powierzchni ziemi, musi je wypełnić, zanim dalej odpłynie; jeżeli zaś natrafi na jakąś zaporę, rozlewa się szeroko. Zalawszy całą przestrzeń aż do górnej krawędzi zapory przelewa się przez nią i zaczyna w niej samej ryc dla siebie koryto, przez które dalej odpływa. Zdarza się też, że woda z czasem całą zaporę usunie. To też na powierzchni ziemi było dawniej więcej jezior, niż obecnie.

Jezióra wśród skał pierwotnych, t. j. granitu, gneisu i t. p., dłużej trwają, niż wśród skał osadowych, szczególnie wśród piaskowca, łatwo ulegającego zniszczeniu. Dotychczas istnieje jeszcze wielka ilość znacznych jezior na obszarze monarchii austriacko-węgierskiej, mianowicie w *Alpach*. Natomiast widać, że w wielu stronach liczne dawne jeziora znikły z powierzchni ziemi, a tylko z ukształtowania obszarów można się dopatrzeć śladów ich dawnego istnienia.

Miejscami powstają jeziora o bagnistych brzegach wśród równin dla niedostatecznego odpływu rzek. Jeziora powstały także wśród wysokich gór, jeżeli usuwające się wielkie zwały (moreny) przeszkodziły odpłynięciu wody. Miejscami wypełnia woda atmosferyczna kratery wygasłych wulkanów (jezióra kraterowe, *Kraterseen*).

Jezióra dodają okolicy, w której się znajdują, wiele uroku, nadto dostarczają człowiekowi wiele pożytku. Rybołówstwo skupiło nieraz tyle ludności nad jeziorami, że z czasem powstały nad niemi wsie i miasta. Małe jeziora są przeszkodą dla komunikacyi, gdyż przeładowywanie towarów z dróg lądowych na wodne wtenczas tylko się opłaca, jeżeli droga wodna, którą towary przewożone być mają, jest stosunkowo dość długa; w przeciwnym razie musi się zbyt krótką drogę wodną lądem ominąć.

Na wielkich jeziorach urządza się żeglugę w wielu kierunkach, jeziora takie ułatwiają więc komunikacyę w wysokim stopniu. Obecnie kursują na wielu jeziorach parowce, przewożąc towary i podróżnych z jednego brzegu na drugi (n. p. w Ziemi Przedarulańskiej z Bregencyi do kilku miast nad jeziorem Bodeńskim, w Tyrolu na j. Garda, w Węgrzech na j. Błotnem itd.).

Najznaczniejsze jeziora w monarchii leżą w Alpach, a mianowicie: *a*) w Tyrolu: Acheńskie (*Achensee*) na północy, a Caldonazzo (czyt. Kaldonazzo) na południu; *b*) w Salzburgu: Walskie (*Wallensee*), Św. Wolfganga (sięgające z Salzburga do Austrii Górnej) i Zelskie (*Zellersee*); *c*) w Austrii Górnej: Księżycowe (*Mondsee*), Atterskie (*Attersee*) Truńskie (*Traunsee*), i Halstadzkie (*Hallstättersee*); *d*) w Karyntyi: Milstadzkie (*Millstättersee*), Ossyachske (*Ossiachersee*), Wörtskie (*Wörthersee*). Daleko większe od tych są jeziora u podnóża Alp: z tych jezioro Bodeńskie i Garda należą w części tylko do monarchii; Błotne (*Balaton*) i Neusiedlerskie leżą w zachodnich Węgrzech. Błotne jest największem jeziorem w monarchii (1000 km^2). Jeziora w Kraśie, jak Zirknickie i inne, odznaczają się tem, że woda w nich znika przez otwory boczne, w pobliżu dna położone, w pewnych miesiącach roku, a potem znowu tymisamymi otworami przypływa. W Karpatach niema większych jezior, znajdują się tam liczne małe jeziora górskie, jak Morskie Oko i inne w Tatrach, tudzież na wyżynie Siedmiogrodzkiej. W górach Czesko-morawskich nie ma również znaczniejszych jezior, wszakże na wyżynie czeskiej są liczne stawy.

Źródła mineralne.

W głębi ziemi wzmaga się ciepłota z głębokością. W głębszych kopalniach n. p. panuje niezmienna temperatura, nieraz

wyższa nawet, niż na temsamem miejscu na powierzchni ziemi wśród lata. To też woda w głębi ziemi ma tem wyższą ciepłotę, im głębiej się znajduje. Jeżeli woda taka wydobędzie się z głębi ziemi, nie ochłodziwszy się poprzednio w górnych chłodniejszych warstwach skorupy ziemskiej, wytryska ona jako źródło gorące czyli cieplica. Cieplice zawierają zazwyczaj różne części mineralne, j. t. sól, wapno, żelazo, siarkę i t. p., gdyż woda ciepła przeciska się przez pokłady tych minerałów i rozpuszcza je. Rzadko kiedy wytryska na powierzchnię cieplica obojętna, t. j. taka, która części mineralnych w wydatnej ilości nie posiada; zazwyczaj cieplice są zarazem źródłami mineralnemi. Niektóre źródła mineralne mają niezbyt wysoką temperaturę, jeżeli wydobywają się z nieznaczonej głębokości, lub jeżeli, wydobywając się ze znacznej głębokości, płyną długo pomiędzy warstwami chłodniejszymi, płytko położonemi a temsamem przed wydobyciem się na powierzchnię ziemi się ochładzają.

Zróżdła mineralne mają po największej części skutki lecznicze, wody ich używa się jużto do picia, już też do kąpieli. Monarchia ma bardzo liczne lecznicze źródła mineralne, niektóre mają nawet wielką sławę w całym świecie. Tam, gdzie są takie źródła, powstają zdrojowiska i miejsca kąpielowe. W tak zwanym sezonie kąpielowym zjeżdżają się tam chorzy, a miejscowa ludność, zajmując się gośćmi kąpielowymi, czerpie stąd nieraz znaczne dochody. Niektóre ważne miejsca kąpielowe stały się temsamem ludnemi miastami. Najsławniejsze zdrojowiska i miejsca kąpielowe w monarchii są: Karlsbad (cieplica), Marienbad, Franzensbad, Cieplice (*Teplitz*) w Czechach, Gastein (cieplica) w Salzburgu; Baden (cieplica) w Austrii Dolnej; Hall i Ischl w Austrii Górnej; Gleichenberg w Styryi; Piszczany (cieplica) i Trenczyn w północnych a Mehadia (cieplica) w południowo-wschodnich Węgrzech; Krynica, Szczawnica, Iwonicz, Truskawiec w Galicyi.

§. 14.

Roślinność (Flora).

Roślinność zawisła jest od ciepła, światła i wilgoci, niemniej też od jakości gleby. Nieliczne tylko rośliny udają się prawie wszędzie (rośliny kosmopolityczne), inne krzewią się tylko na niektórych obszarach ziemi wśród pewnych warunków. Tak powstają

na ziemi strefy roślinne, odznaczające się pewnymi gatunkami roślin i odrębnymi ich cechami. Strefy roślinne odgraniczone są od siebie niekiedy górami, wodami, pustyniami itp.; bardzo często wije się jednak granica stref na pewnym obszarze jako linia krzywa, nieforemna, sięgając miejscami wyżej na północ, to znowu zwracając się na południe. Szczególnie tam, gdzie powierzchnia ziemi jest rozmaicie ukształtowana, widzimy rośliny jednej strefy otoczone całkiem lub częściowo roślinami drugiej strefy tak, że jedna strefa wśród drugiej tworzy jakby wyspy lub półwyspy.

Wskutek środkowego położenia monarchii austriacko-węgierskiej w Europie nie mieści się w niej żadna strefa roślinna, któraby wyłącznie tylko na jej obszarze się znajdowała; są w niej tylko takie strefy, które w części na obszarze monarchii, w części na obszarze sąsiednich krajów się znajdują.

Szata roślinna pewnej strefy z czasem się zmienia. Jedne rośliny rozmnażają się, nieraz nagle, kosztem innych dawniejszych. Czasem rozmnażają się gwałtownie zwierzęta, które pewne rośliny zupełnie lub w znacznej części wyniszczą. Prócz tego rośliny ulegają same niszczącym chorobom roślinnym. Choroby tę polegają najczęściej na tem, iż w organizmie tych roślin zagnieździ się niezliczona ilość drobnych żyjątek lub też małych pasożytów roślinnych, które niszczą cząstki organiczne chorej rośliny lub jej pokarm odbierają, jak mszyce, kaniańka itp. Rośliny pewnej strefy mogą być przeniesione do innej strefy; tam mogą one zatrzymać dawne swe cechy, lub też ulegają w nowych warunkach pewnym zmianom. To przeniesienie roślin jednej strefy do drugiej bywa przypadkowe, np. przez wiatry, przez ptaki itp., lub też umyślne, uskutecznione przez człowieka, starającego się o rozpowszechnienie tych roślin, które mu są potrzebne. Nadto usuwa człowiek rośliny szkodliwe lub nieużyteczne tejsamej strefy, a rozpowszechnia i ulepsza przez uprawę rośliny użyteczne, dające mu pokarm, odzież, materiał budowlany, opał, barwniki, lekarstwa i t. p., lub też zdobiące jego mieszkanie lub miejsce pobytu.

W monarchii austriacko-węgierskiej rozróżniamy cztery główne strefy roślinne: 1. strefę Śródziemnomorską; 2. strefę Czarnomorską (Pontyjską); 3. Bałtycką i 4. Alpejską.

Roślinność Śródziemnomorska pokrywa nadbrzeżne kraje morza Śródziemnego. Po krótkim śnie zimowym, trwającym 2 do 3 miesięcy, zaczyna się tu już pod koniec stycznia budzić życie roślinne. Ponieważ ciepłota wzrasta, a deszcze wiosenne skrapiają ziemię, rozwija się roślinność szybko. Z początkiem czerwca szata roślinna jest najbujniejsza, poczem wśród upałów suchego lata rośliny jednoroczne żółkną i znikają z powierzchni ziemi, rośliny trwalsze przestają rósć, a tylko owoce ich dojrzewają. Jestto sen letni roślin tej strefy. Deszcze jesienne obudzają roślinność do nowego życia. W strefie tej rosną piękne lasy zawsze zielonych wawrzynów; pośród nich znajdują się kasztany, których liście na zimę opadają; znaczne przestrzenie pokrywają także lasy zawsze zielonych dębów. Wspaniałe sosny nadmorskie nieogłędnie wyniszczono, pozostały tylko małe lasy sosnowe na niektórych wyspach. Szczególnie na przyładkach i na niezaludnionych wyspach rosną zawsze zielone bardzo gęste krzewy wrzosowe, mirtowe, poziomkowe, jałowcowe i inne. Tu i owdzie nad rzekami dalmatyńskimi i nad jeziorem Garda rosną oleandry.

Posucha letnia szkodzi trawom, a temsamem mało tu jest łąk, gdyż nawet rzeki nie są dość obfite w wodę, by mogły służyć do sztucznego nawodnienia. Z powodu skwarów letnich potrzebuje rola wiele cienia, dlatego też sadzą na niej rzędami jesiony, wiązy, klony i morwy; po drzewach tych pnie się winna latorośl, a pod cieniem drzew rosną zboża, jarzyny i rośliny pastewne. Tak więc pole jest rolą uprawną, ogrodem warzywnym, owocowym i winnicą, zastępuje zarazem po części łąkę, bo liście z drzew służą bydłu na pokarm. Morwy służą do hodowli jedwabników. W strefie tej sadzą nadto: pinie, cyprysy, figi, granaty, cytryny, pomarańcze, chleb świętojański. Najważniejszą i najbardziej rozpowszechnioną wszakże jest uprawa drzewa oliwnego. Drzewa oliwne sadzą na górach taksamo rzędami, jak inne drzewa na polach ornych, wszakże nie sadzą obok nich winnej latorośli.

Strefa Czarnomorska rozpościera się od morza Czarnego do Alp, prawie po same wybrzeża Adryatyku i po Karpaty, obejmuje Bukowinę i sięga w Galicyi wschodniej po Kołomyję, Stanisławów, po źródła Bugu i po Brody. Panuje tu mniejwięcej o 2 miesiące dłuższa zima, niż w strefie Śródziemnomor-

skiej. Niekiedy już pod koniec lutego znika powłoka śnieżna, ale przymrozki zdarzają się często, nawet w pierwszej połowie maja. Rośliny budzą się do życia pod koniec marca lub z początkiem kwietnia, i odtąd szybko się rozwijają. Największa ilość deszczu spada tu przeważnie w czerwcu, następnie opad znacznie się zmniejsza, a wzmaga się znowu w późnej jesieni, ale wtedy pojawiają się już także i pierwsze przymrozki. W październiku i listopadzie liście drzew żółkną i opadają. W strefie tej mogą udawać się tylko takie rośliny, do których rozwoju wystarcza 2½ miesiąca ciepła, lub też rośliny, które korzenie swe tak głęboko zapuszczają, że mogą przetrwać nawet kilkumiesięczną zimę. Wysokopiennie lasy potrzebują wszakże do swego rozwoju co najmniej 3 miesięcy ciepła i dostatecznej wilgoci; dłuższe też posuchy, wstrzymujące w nich krążenie soków, działają na drzewa wprost zabójczo. Zdarza się to głównie na równinach tej strefy, gdyż okolice górskie mają obfitsze opady. Ponieważ na kilka lat mokrych przypada zwykle jeden rok posuchy, giną w tym właśnie roku młode drzewa. Tak powstają stepy w tej strefie. Na stepach rosną przeważnie tylko trawy i zboża, a lasy jedynie na wilgotniejszych miejscach, w dolinach, przez które rzeki i potoki płyną, albo na górach i wyższych pagórkach.

W strefie Czarnomorskiej przeważają lasy dębowe. Wśród tych lasów rosną pojedynczo lub w grupach także lipy, graby i klony, tu i owdzie wciska się także leszczyna. W niektórych tylko okolicach tej strefy znajdują się także lasy sosnowe.

Klimatyczne stosunki tej strefy sprzyjają najbardziej rozwojowi roślin trawiastych a temsamem także uprawie zboża. Jeżeli zbytnia posucha plonu nie zniszczy, nie zachodzi obawa, aby nie można ukończyć żniwa, gdyż właśnie na czas żniwa przypada zazwyczaj stała pogoda. Nad rzekami i stawami rozwija się bardzo bujnie sitowie. W niektórych miejscach służy ono za opał, nawet na pokrycie dachów, do naprawy dróg, zastępując w ten sposób brak drzewa. Na stepowych obszarach tej strefy uprawiają dynie, melony, ogórki, tytoń, paprykę, słoneczniki, a w niektórych okolicach wino.

Reszta obszaru monarchii należy do strefy Bałtyckiej i do strefy Alpejskiej. Strefa Bałtycka obejmuje na tym obszarze niziny i niższe wzgórza, Alpejska zaś najwyższe góry.

Rośliny strefy Bałtyckiej spoczywają w najcieplejszych okolicach tej strefy cztery, w najzimniejszych nawet ośm miesięcy w śnie zimowym. W niektórych okolicach budzi się życie roślinne pod koniec marca, w innych pod koniec maja. Na rozwój roślin wpływa bardzo korzystnie ta okoliczność, iż na czas największej ciepłoty letniej przypada najwięcej opadów. Od sierpnia zmniejszają się opady, ale nigdy na czas dłuższy zupełnie nie ustają. W połowie października nastają przymrozki.

Wśród takich warunków rosną tu wielkie lasy wysokopiennych drzew, mianowicie szpilkowych. Szczególnie piękne są lasy sosnowe. Oprócz lasów szpilkowych znajdujemy lasy mieszane, w których obok drzew szpilkowych rosną także drzewa liściaste, najczęściej brzozy.

Nie brak tu także drzew strefy Śródziemnomorskiej, jak dębów, buków i innych. Dawniej strefę tę pokrywały przeważnie lasy pierwotne, które z postępowaniem zaludnienia palono lub wycinano dla uzyskania ziemi pod uprawę roli. Dziś istnieją jeszcze resztki lasów pierwotnych w Lesie Czeskim i w Karpatach wschodnich.

Od wiosny do jesieni ziemia pokryta jest kwiatami: jedne rośliny odkwitają, inne rozkwitają (kwiaty wiosenne, letnie, jesienne). Ozdobą tej strefy są bujne łąki i piękne trawniki. Więcej niż w innych strefach Monarchii jest tu wszakże moczarów i bagien.

W strefie tej znaczna jest uprawa roli, wspiera ją dostateczna wilgoć; w zimniejszych okolicach jednakże przeszkadzają nieraz wczesne śloty jesienne zbiorom i narażają gospodarzy na dotkliwe straty. Znaczna jest tu także uprawa jarzyn i drzew owocowych, lnu i konopi. Wzdłuż granicy krainy Śródziemnomorskiej i Czarnomorskiej uprawia się wino, mianowicie w południowym Tyrolu, południowej Styrii, Austrii Dolnej, na Morawie i na Węgrzech.

Tam, gdzie pośród strefy Bałtyckiej wznoszą się wysokie góry, rozwija się ponad lasami sosnowymi odrębna alpejska roślinność; tak tedy tworzy strefa Alpejska wielkie i małe wyspy wśród strefy Bałtyckiej. W strefie Alpejskiej rozróżniamy piętro niższe, wznoszące się tuż ponad lasami sosnowymi strefy Bałtyckiej, na którym rośnie kosodrzewina, i piętro wyższe, na którym rosną już tylko trawy, zioła, mchy i porosty.

Ciepło, potrzebne do rozwoju roślin, trwa w strefie Alpejskiej zaledwie 2½ miesiąca. Roślinność zaczyna się rozwijać, skoro śnieg taje, w niektórych miejscach w maju, a w miejscach, niekorzystnie położonych, dopiero w lipcu. Z powodu nagłego wzrostu ciepłoty wśród długiego dnia roślinność rozwija się szybko. Największa ilość roślin kończy swój rozwój roślinny w przeciągu 2 miesięcy a w połowie września zaczyna się sen zimowy roślin, bo ciepłota spada poniżej zera, śnieg zaczyna padać i w cienistych miejscach już nie taje.

Większa część roślin alpejskich ma dwuroczne kwiaty, w jednym roku bowiem puszczają rośliny pączki, które przetrwają zimę osłonięte liściem i rozwijają się w następnym roku, skoro tylko śnieg tajać zaczyna.

W krainie kosodrzewu przeważa na równinach górskich i na wilgotnych stokach północnych karłowata sosna, na południowych karłowaty jałowiec, wzdłuż potoków rosną krzaki karłowatych wierzb. Piękne róże alpejskie pokrywają gromadnie rozległe stoki górskie, lub też opasują dokoła, jako smugi czerwone, alpejskie gaje sosnowe, albo wciskają się w głąb tych gajów. Tu i owdzie tworzy na płaskich lub zakrąglonych grzbietach azalia brunatno-zielone kobierce.

Powyżej kosodrzewiny pokryte są góry trawą, wśród której rosną aromatyczne zioła alpejskie, wyżej jeszcze sięgają mchy i porosty, najwyżej rośnie łomikamień (*Saxifraga*) tuż pod samą granicą wiecznego śniegu.

Roślinność strefy Alpejskiej jest wogóle o wiele uboższą w Karpatach i w górach Czesko-morawskich niż w Alpach. Niema tam także róży alpejskiej i kobierców azalii.

Trawy i zioła alpejskie dają doskonałą paszę dla bydła. Toteż na lato wypędzają górale stada bydła na hale. Bydło pasie się tam pod okiem pasterzy w najcieplejszej porze roku, poczem w jesieni spędzają je z gór. Piękne trawy na spadzistych stokach i na szczytach, dokąd bydło dostać się nie może, koszą i suszą w lecie, gromadzą jako najlepsze siano górskie w wielkich stogach i szałasach, a dopiero w zimie zwożą je na dół sankami po spadzistych drogach.

Na całym obszarze monarchii we wszystkich strefach roślinnych mało jest nieużytków, najwięcej stosunkowo w strefie Alpejskiej.

Ludność Monarchii posiada tedy wogóle podostatkiem roślin użytecznych i może wszędzie prawie zajmować się rolnictwem i chowem bydła. Tak znajduje ona w obrębie Monarchii obfite środki wyżywienia. Inne rośliny dają materyał budowlany, inne odzież, inne służą do uprzyjemnienia życia. Roślinność Monarchii wystarcza nietylko na własne potrzeby ludności, lecz pozostaje w wielu kierunkach nadwyżka, która może być wywożoną poza granice państwa i tam sprzedawaną i staje się temsamem źródłem bogactwa. Wywozi się wiele drzewa, zboża i wina, nadto wiele wyrobów przemysłowych, uzyskanych z przerobienia roślin, j. t. towary lniane, cukier, piwo, papier i inne.

Ćwiczenie: Wykazać, w których strefach klimatycznych (§. 12.) mieszczą się powyższe strefy roślinne.

§. 15.

Zwierzęta (Fauna).

Zwierzęta są wprawdzie zawisłe od stosunków klimatycznych i roślinności; przeważna ich ilość może się jednakże przemieszczać z miejsca na miejsce i wytrzymuje większe różnice klimatyczne, niż rośliny. Zwierzęta zmieniają czasami gromadnie miejsce pobytu; z niewiadomych przyczyn jawią się na pewnym obszarze ziemi zupełnie nowi przybysze, a dawne zwierzęta ulegają mocniejszym najeźdźnikom lub przenoszą się do innych krajów. Nieraz choroby niszczą pewne zwierzęta gromadnie. Najbardziej zaś wpływa człowiek na zmianę świata zwierzęcego, gdyż dla swoich celów jedne zwierzęta tępi, drugie hoduje i rozmnaża. Już sama uprawa pewnych obszarów ziemi i rozwój przemysłowy pewnych krajów wpływają na zmianę świata zwierzęcego: tak n. p. z trzebieniem lasów znika wiele dzikich zwierząt i ptaków, zakładanie fabryk nad wodami tępi ryby i t. p.

Pewne większe obszary ziemi mają także swe odrębne zwierzęta i z tego powodu dzieli się ziemię na strefy świata zwierzęcego (fauny).

Większa część monarchii Austriacko-węgierskiej należy do Środkowo-europejskiej strefy zwierząt, a tylko południowa część do strefy Śródziemnomorskiej. Już samo położenie w dwóch strefach wpływa na to, że świat zwierzęcy Monarchii jest bardzo różnorodny. Nadto położoną jest

Monarchia w samym środku strefy Środkowo-europejskiej; w niej więc mieszczą się zwierzęta, właściwe różnym okolicom tej strefy, do czego zresztą i wielce urozmaicona budowa powierzchni Monarchii niemało się przyczynia. Z tych powodów świat zwierzęcy Monarchii należy do rzędu najbardziej urozmaiconych i najbogatszych w Europie.

Niektóre zwierzęta żyją na lądzie, inne w wodzie. Nie-wielką jest liczba zwierząt, które żyją tak na lądzie jak i w wodzie, jak żaby, wydra i inne. Niektóre zwierzęta lądowe trzymają się wyłącznie gór, inne nizin, niektóre zaś w różnych porach roku, a nawet w porach dnia zmieniają swój pobyt: żerują n. p. na nizinach, śpią lub wylęgają się w górach lub odwrotnie.

Zwierzęta wodne żyją w stawach i w jeziorach, w rzekach lub w morzu. Niektóre znajdują się wyłącznie w rzekach lub stawach, inne i w rzekach i w stawach. Jedne zamieszkują wyłącznie morze, inne przenoszą się w pewnych porach roku, lub w pewnym wieku, z morza do rzek i odwrotnie, jak losoś, jesiotr i inne.

Z pomiędzy ssaków największe znaczenie mają: koń, bydło rogate, świnia, owca, koza, osieł i muł. Zwierzęta te hodowane bywają we wszystkich krajach Monarchii i przynoszą ludności wielkie korzyści. Do rzędu zwierząt domowych należą także kot domowy i pies, które w całej Monarchii są bardzo rozpowszechnione. Ssaków drapieżnych wyteńpiono natomiast już bardzo wiele, szczególnie w zachodnich krajach Monarchii. Niedźwiedzia spotyka się już prawie tylko w Karpatach, rzadko kiedy w południowych krajach alpejskich lub w Dalmacyi; wilki znajdują się jeszcze w Galicyi, na Bukowinie i w Siedmiogrodzie, nadto w Kroacyi, Dalmacyi, na Węgrzech; na północnym zachodzie wyteńpiono je zupełnie, w południowo-wschodnich krajach alpejskich jeszcze czasami się pojawiają; szakal znajduje się tylko na wyspach dalmatyńskich, lis żyje we wszystkich krajach Monarchii, najliczniej na wschodzie. Rysia i kota dzikiego napotyka się tu i owdzie tylko w Galicyi i w Siedmiogrodzie. Wiele dzikich świń znajduje się we wschodnich krajach Monarchii. Wydra żyje we wszystkich rybnych rzekach, szczególnie na Węgrzech. Stosun-

kowo największa jeszcze ilość drapieżnych ssaków znajduje się w krajach okupowanych.

Z pomiędzy innych ssaków, dziko żyjących, najbardziej rozpowszechniony jest zając we wszystkich krajach Monarchii; biały zając alpejski znajduje się tylko w Alpach. Jeleń i sarna żyją w lasach alpejskich, sudeckich i karpackich, sarna także w lasach nizinnych, na wschodzie Monarchii w dość znacznej liczbie. Koziorożec jest obecnie zupełnie wytępiony, dawniej żył w wysokich górach Monarchii. Kozice znajdują się tu i owdzie w Alpach i w Tatrach; są one szczególnie chronione ustawami łowieckimi przed wytępieniem, wskutek czego liczba ich znowu się wzмага. Niewiele świstaków znajduje się także w Alpach i w Tatrach. Niektóre ssaki, żyjące dziko tylko na wschodzie Monarchii, hodowane bywają na zachodzie w wielkich zwierzyńcach; tam urządzi się na nie także polowania.

Ptaków lądowych dzikich jest w Monarchii daleko więcej, niż wodnych. Z pomiędzy ptaków drapieżnych żyją w Monarchii sępy, orły i sokoły, nadto sowy.

Ptaki śpiewające, t. j. słowiki, skowronki, zięby, drozdy, sikory i t. p., wyławiano nieogłędnie w niektórych okolicach, wskutek czego liczba ich się zmniejszyła, a szkodliwe owady, które im służą za pożywienie, bardzo się rozmnożyły. Wydano więc ustawy, chroniące ptaki te od wytępienia, a nadto ludzie prywatni i „towarzystwa ochrony zwierząt“ wzięły je w obronę. Z pomiędzy kuraków w indyki i kury bywają głównie hodowane, dziko zaś żyją: głuszec, jarząbek, kuropatwa i przepiórka. Z pomiędzy wszystkich ptaków lądowych najbardziej rozpowszechniony jest w całej Monarchii wróbel.

Z pomiędzy ptaków brodzących znajdują się w monarchii: drop, szczególnie na nizinach węgierskich, żóraw, czapla, bocian, bekas i inne, w okolicach bagnistych, szczególnie na Węgrzech. Najbardziej rozpowszechnione ptaki są: mewy, (nad jeziorami), dzikie gęsi i dzikie kaczki. Z pomiędzy pływaków gęsi i kaczki bywają w wielkiej ilości hodowane. Z pomiędzy licznych gadów i płazów żyją węże i żmije, szczególnie w górskich okolicach, jaszczurki również w górach, żółwie nad jeziorem Błotnem. Na uwagę zasługuje odmieniec jaskiniowy, żyjący w jaskiniach Krasu.

Ryby wód lądowych są liczne i żyją w rzekach i stawach. W wielu okolicach, szczególnie w zachodnich krajach Monarchii, ryby bywają sztucznie hodowane. Najbardziej rozpowszechnione ryby rzeczne są: szczupak, brzana, jelec, w rzekach górskich zaś pstrąg i lipień, w rzekach namulistych sum, węgorz, karp i karaś. W rzekach czarnomorskich żyje czeczuga, w niektórych rzekach łosoś i jesiotr, które w pewnych czasach odbywają wędrówkę do morza i napowrót. Najbardziej rozpowszechnione ryby stawowe są: karp, lin, szczupak i okoń. Wszakże wszystkie te stawowe ryby znajdują się w mniejszej ilości także w rzekach.

W niektórych okolicach ilość ryb rzecznych znacznie się zmniejszyła wskutek nieoględnego łowienia; obecnie jednak wskutek zarybiania i ustaw ochronnych znowu zwolna się podnosi. Żegluga na niektórych rzekach, zakładanie fabryk wielkich, tartaków, splaw drzewa, itp. niszczą lub wypłaszają wiele ryb. Najbardziej rybną rzeką w Monarchii jest Cisa.

Owady przewyższają tak ilością gatunków, jakoteż jednostek znacznie wszystkie inne zwierzęta Monarchii, razem wzięte. Owady należą do rzędu najszkodliwszych zwierząt, niszczących płody roślinne. Tylko dwa gatunki owadów są użyteczne i bywają hodowane, tj. jedwabnik i pszczoła; pszczoły żyją także dziko w lasach i dają miód leśny.

Fauna Śródziemnomorska uboższa jest w ssaki, odznacza się jednak wielką ilością odrębnych ptaków i płazów, nadto wielkiem bogactwem zwierząt morskich. Fauna morska jest o wiele obfitsza, niż fauna wód lądowych. Na wybrzeżu Dalmacyi łowią około 140 gatunków jadalnych ryb, a rybołówstwo daje wielu mieszkańcom tego kraju utrzymanie. W wodach adryatyckich pojawiają się także różne gatunki rekinów, między nimi groźny ludojad. Z pomiędzy raków morskich niektóre, jak homary, mają bardzo smaczne mięso; inne, mniej smaczne, ale bardzo liczne, służą ubogiej ludności za pokarm. Z pomiędzy jadalnych muszli najwyżej cenione są ostrygi; najlepsze wydobywają w okolicy Tryestu, gdzie je także sztucznie hodują. Na wybrzeżach Dalmacyi wydobywają także gąbki.

Rozliczne zwierzęta, żyjące na obszarze Austriacko-węgierskiej monarchii, dają pokarm ludziom, służą do zaprzęgu, a ich

skóry, włosy i sierć przerabiane bywają na odzież i inne wyroby przemysłowe. Tłuszcze służą do oświetlania lub do celów przemysłowych; kości, kopyta, racice przerabiane bywają w rozmaity sposób w fabrykach i rękodzielniach; odpady zwierzęce dają bardzo użyteczny nawóz dla celów rolniczych.

Poza granice Monarchii wywozi się prawie tylko takie zwierzęta, które hoduje się w większej ilości, jt. bydło rogate konie, świnie, drób. Zwierzęta te wszakże z niektórych tylko krajów Monarchii bywają wywożone, do innych zaś sprowadza się je z tych krajów Monarchii, które w nie obfitują, lub też z zagranicy. Daleko znaczniejszy jest wywóz takich wyrobów przemysłowych, do których wykonania używa się surowych płodów świata zwierzęcego, mianowicie wyrobów wełnianych, a w mniejszej ilości wyrobów skórzanych, wyrobów z kości itp.

§. 16.

Zaludnienie.

O zaludnieniu w ogólności.

Chociaż klimat wywiera i na człowieka wpływ niezaprzeczony, przecież pomimo tego zamieszkuje człowiek całą ziemię z wyjątkiem samych tylko okolic podbiegunowych i najwyższych gór. Pochodzi to stąd, że człowiek potrafi sobie znaleźć lub zbudować odpowiednie mieszkanie i stosownie się odziać, wyszukać i przyrzędzić pożywienie. Zapomocą ognia np. potrafi on zwalczać niekorzystne wpływy najzimniejszych okolic, podczas gdy najzmyślniejsze nawet zwierzęta pozbawione są tego środka.

Kopaliny, rośliny i zwierzęta służą człowiekowi za podstawę dla jego gospodarstwa, dają mu materiał do zbudowania i urządzenia pomieszczeń, odzież, pokarm, dostarczają środków do łatwiejszego przenoszenia się z miejsca na miejsce, do wyrabiania najrozmaitszych narzędzi, do ozdobienia miejsca pobytu i wogóle do przyjemnienia życia.

Gęstość zaludnienia.

Im lepsze są warunki bytu na pewnym obszarze ziemi, tem więcej garnie się tam ludzi. Pierwotnie zamieszkuje ludzie przeważnie obszary cieplejsze, z natury urodzajniejsze równiny, niziny, doliny, obszary położone nad wodami. Przy znacznie-

szym wzroście ludności powstaje walka o lepsze siedziby; niektórzy ludzie muszą się usunąć w okolice zimniejsze, mniej urodzajne, lub udają się dolinami w głąb gór. Tak muszą oni w miejscach lub w okolicach, mniej przydatnych do pracy i utrzymania się, przemyśliwać nad urządzeniem stosownych mieszkań i szukać nowych środków utrzymania. Z postępem cywilizacji, z rozwojem rolnictwa, przemysłu i handlu najbardziej zaludniają się okolice, przydatne do uprawy roli lub też obfitujące w kopaliny, dające środki do rozwoju przemysłu i handlu, chociaż częstokroć pod względem stosunków klimatycznych i roślinności od przyrody niezbyt korzystnie wyposażone. W krajach o wyższej kulturze ludność wzrasta, jeżeli warunki bytu się polepszają: jeżeli wzmaga się uprawa roli i przemysł, a wyroby przemysłowe znajdują coraz lepszy odbyt. Ludność zmniejsza się, gdy warunki bytu się pogorszą: gdy rola przez szereg lat wydaje plon lichey, gdy wyczerpią się kopaliny, służące za podstawę przemysłu, gdy wyroby przemysłowe tracą pokup. Głód i nędza zmuszają ludność do wychodźstwa, a czasem wywołują choroby, które dziesiątkują ludność.

Liczba mieszkańców pewnego kraju lub państwa, czyli zaludnienie bezwzględne (*Absolute Bevölkerung*), zależy od wielkości obszaru i od gęstości zaludnienia. Gęstość zaludnienia, zwaną także zaludnieniem względnem (*Relative Bevölkerung*), mierzy się w ten sposób, iż oblicza się, ile ludzi wypada na jednostkę miary przestrzeni, mianowicie na 1 km^2 .

Liczba ludności monarchii Austryacko-węgierskiej wynosi według obliczenia, uskutecznionego z końcem r. 1890, blisko 41,500.000. Z tego przypada: a) na kraje austryackie blisko 24,000.000; b) na kraje korony węgierskiej blisko 17,500.000. Liczba ludności krajów okupowanych wynosi 1,400.000. Pod względem liczby ludności zajmuje Austria trzecie miejsce w Europie; pierwsze zajmuje Rosya, drugie cesarstwo Niemieckie.

W monarchii Austryacko-węgierskiej (bez krajów okupowanych) mieszka przeciętnie 63 ludzi na 1 km^2 . Monarchia zajmuje tedy pod względem gęstości zaludnienia siódme z rzędu miejsce w Europie po Belgii, Holandyi, Wielkiej Brytanii, Włoszech, Niemczech i Francyi. Pochodzi to stąd, że Belgia, Wielka

Brytania i Francya mają daleko wyżej rozwinięty przemysł i handel, niż monarchia Austriacko-węgierska. Francya nadto cieszy się bardzo przyjaznym klimatem; Holandya odznacza się znakomitą uprawą roli i wielkim handlem zamorskim; Włochy stoją wprawdzie niżej pod względem oświaty, przemysłu i handlu, ciesząc się jednak cieplejszym klimatem i obfitością płodów przyrody; Niemce wreszcie mają mniej obszarów górskich, niż monarchia Austriacko-węgierska, a przemysł niemal na całym swym obszarze dość znacznie rozwinięty, podczas gdy we wschodnich krajach monarchii Austriacko-węgierskiej przemysł stoi dosyć nisko.

Z powodu wielkiej różnorożności w układzie pionowym Monarchii i wielkiej nierównowagi w oświacie ludności niewszędzie na obszarze Monarchii ludzie znajdują lub umieją znaleźć równie obfite środki utrzymania. Toteż gęstość zaludnienia w poszczególnych krajach Monarchii jest różnorożna. Przedewszystkiem są kraje austriackie gęściej zaludnione (80 na 1 km^2), niż węgierskie (53 na 1 km^2). Wpływa na to przeważnie wyższy rozwój przemysłu w zachodnich krajach Monarchii. Najgęściej zaludnionym krajem koronnym jest Austria Dolna (134 mieszkańców na 1 km^2); przewyższa ona pod tym względem bardzo znacznie wszystkie inne kraje koronne. Tę niezwykłą gęstość zaludnienia spowodował nie tylko wysoki stan cywilizacyi, przemysłu i handlu, lecz bardziej jeszcze wielka liczba mieszkańców Wiednia, która przy obliczeniu ludności całego kraju wchodzi w rachubę. Tylko trzy kraje koronne są tak dobrze zaludnione, iż mają jeszcze przeszło 100 mieszkańców na 1 km^2 , a mianowicie: Śląsk (117), Czechy (112), Morawa (102). Mniej gęstem jest zaludnienie Pobrzeża (87) i Galicyi (84), która pomiędzy krajami koronnymi austriackimi szóste zajmuje miejsce. Najrzadziej zaludnione są kraje górskie, a między nimi Dalmacya, Karyntya, Tyrol i Salzburg (24). W krajach okupowanych wypada 26 mieszk. na 1 km^2 .

Podział ludności podług szczepów i narodowości.

Rozmieszczenie głównych szczepów ludności na obszarze monarchii Austriacko-węgierskiej jest wynikiem dziejowego rozwoju tej Monarchii. Rzymian wypierali Germanowie, po nich przybyli Słowianie, a nareszcie Madjarowie. Toteż przeważna

większość ludności Monarchii należy do szczepu romańskiego, germańskiego, słowiańskiego i madyarskiego. Ludność, należąca do innych szczepów, jest stosunkowo nieznaczna, z wyjątkiem ludności żydowskiej.

Ludność romańska, germańska i słowiańska należy do rasy białej, a w obrębie tej rasy do grupy indoeuropejskiej (*indoeuropaeischer - Sprachstamm*). Żydzi należą także do rasy białej, ale do szczepu semickiego; Madyarowie zaś do rasy mongolskiej, a w obrębie tej rasy do szczepu uralско-altajskiego.

A) Najliczniejszą w monarchii Austryacko-węgierskiej jest ludność słowiańska. Słowian jest w monarchii blisko 19 milionów czyli przeszło 45½% ogółu ludności. Z tego przypada na kraje austriackie przeszło 14 mil. a na kraje korony węgierskiej blisko 5 mil. Słowian Monarchii dzieli się na północnych i południowych.

a) Do Słowian północnych (14½ mil.) należą: 1. Narody szczepu czeskiego (7,300.000), jt. Czesi, Morawianie i Słowacy. Wszystkie te narody mówią językami, mało co różniącymi się od siebie. Czesi zamieszkują środkowe obszary królestwa Czeskiego, Morawianie znaczną, przeważnie środkową, część Morawy i część Śląska, Słowacy północno-zachodnie Węgry. 2 Polacy (3,700.000) zamieszkują większą część wschodniego Śląska i Galicyę zachodnią; wiele Polaków mieszka także w Galicyi wschodniej i na Bukowinie. 3. Rusini (3½ mil.) zamieszkują resztę Galicyi, mieszkają nadto na Bukowinie i w północno-wschodniej części Węgier.

b) Z pomiędzy Słowian południowych (4½ mil.) mieszkają: 1. Słoweńcy (niespełna 1,300.000) w południowo-wschodniej Karyntyi, południowej Styrii, prawie całej Krainie i w przeważnej części północnej połaci Pobrzeża, nadto na niewielkim obszarze w południowo-zachodnich Węgrzech. 2. Krowaci (przeszło 1,400.000) zamieszkują Krowację i część Istrii. Ich osady znajdują się w zachodniej części Węgier, w Austrii Dolnej i na Morawie. 3. Serbowie (1,600.000) mieszkają w południowo-zachodniej Istrii, w Dalmacyi, Sławonii i południowych Węgrzech. 4. Nieliczni Bułgarowie mieszkają w Banacie i rozprószeni są po kilku miejscowościach Siedmiogrodu. Ludność krajów okupowanych jest przeważnie serbska.

B) Niemcy (10½ mil. t. j. 25% ogółu ludności) zajmują przeważną część krajów alpejskich, t. j. Austryę Dolną i Górną, Salzburg, ziemię Przedarulańską, północny Tyrol, część południowego Tyrolu, zachodnią i północno-wschodnią Karyntyę, północną i środkową Styryę, niektóre obszary północno-zachodnich Węgier, góry opasujące Czechy i południowo-wschodni zakątek tego kraju, północne i południowe pogranicze Morawy, większą część zachodniego i część wschodniego Śląska. Nadto mieszka wiele Niemców w innych krajach Monarchii. Tworzą oni tam jużto większe lub mniejsze grupy osad, jużteż oddzielne osady, nadto mieszkają szczególnie w miastach pomiędzy ludnością innej narodowości. Tak zajmują pasy osad niemieckich południową część Siedmiogrodu, znaczniejsze grupy osad znajdują się nadto w Banacie, na Spiżu i w zachodniej części Małej niziny na Węgrzech; w Krainie zajmują tak zwane Koczewie (*Gotscheeländchen*). Wiele małych rozrzuconych osad niemieckich znajduje się w Galicyi.

Niemcy, zamieszkujący monarchię, należą w przeważnej części do szczepu górno-niemieckiego, w mniejszej do dolno-niemieckiego. Ludność górno-niemieckiego szczepu mówi różnemi narzeczeniami; najbardziej rozpowszechnionem jest narzecze bawarsko-austriackie, którem mówią wszyscy Niemcy krajów alpejskich. Ludność szczepu dolno-niemieckiego w Siedmiogrodzie i na Spiżu mówi narzeczem dolno-saskiem.

C) Romanowie (3,300.000 czyli 8% ogółu ludności) dzielą się na Romanów zachodnich (blisko 700.000) i Romanów wschodnich (przeszło 2,600.000).

a) Z pomiędzy Romanów zachodnich najliczniejsi są: 1. Włosi, którzy zamieszkują południowy Tyrol i rozrzucony są osadami w Pobrzeżu, Krocacyi i Dalmacyi; 2. Ładynowie zamieszkują niektóre doliny południowo-wschodniego Tyrolu, a 3. Furlanie małą część Gorycyi i Gradyski.

b) Romanowie wschodni, t. j. Rumuni czyli Włosi, zamieszkują połowę Bukowiny, większą część Siedmiogrodu i niektóre obszary Węgier.

D) Madjarowie (blisko 6½ mil. czyli 15½% ogółu ludności) mieszkają przeważnie na nizinach węgierskich, nadto zajmują część Siedmiogrodu, (także tak zw. kraj Szeklerów); osady ich znajdują się nadto w Krocacyi i na Bukowinie.

E) Oprócz narodów, należących do powyższych czterech szczepów, mieszkają na obszarze monarchii: 1. Ormianie w Galicyi, na Bukowinie, na Węgrzech i w Siedmiogrodzie w bardzo małej liczbie (około 10.000). Daleko mniej jeszcze jest 2. Greków i 3. Albańczyków. 4. Cyganie (około 150.000) wiodą przeważnie życie wędrowne, miejscami osiedleni są stale we wschodnich krajach Monarchii. 5. Żydzi (blisko 1,800.000 t. j. przeszło $4\frac{1}{2}\%$ ogółu ludności) rozrzucony są po całej Monarchii; w największej liczbie znajdują się we wschodnich krajach.

Wyznania religijne.

Przeważna większość ludności Monarchii jest katolicka (przeszło 31 mil. czyli 75% ogółu ludności). Najwięcej jest katolików obrządku łacińskiego, około 4 milionów obrządku greckiego, a zaledwie kilka tysięcy obrządku ormiańskiego. Kościół wschodni ma blisko 3 mil. wyznawców, protestantów jest przeszło 3,600.000. Tak wyznawcy kościoła wschodniego, jak protestanci zamieszkują przeważnie kraje korony węgierskiej. Wyznawców religii mojżeszowej jest blisko 1,800.000.

W krajach okupowanych jest najwięcej wyznawców kościoła wschodniego (niespełna 600.000), mniej Mahometan (blisko 500.000), jeszcze mniej katolików (niespełna 300.000).

Zatrudnienie i mieszkania.

W monarchii Austriacko-węgierskiej $\frac{3}{4}$ części ludności trudnią się rolnictwem, reszta zajmuje się przemysłem i handlem, lub też sprawuje urzędy kapłańskie, nauczycielskie, administracyjne, sądowe i t. p.

Natura kraju i zajęcia mieszkańców wpływają na ich większe lub mniejsze skupienie na pewnych punktach, na rozwój miast i wsi i na rozmaite urządzenie mieszkań.

Miasta znaczniejsze powstają zwykle nad wygodnymi przystaniami, u przeprawy przez znaczne rzeki, na przejściu z gór w doliny, w środku rozległych równin, dokoła kopalń i t. p. W miastach tych oprócz budynków mieszkalnych powstają budynki fabryczne, rękodzielnicze i magazyny, budynki na pomieszczenie rozmaitych urzędów, budynki szkolne i kościoły. Szczególnie te ostatnie bywają okazałe. Także inne budowle publiczne lub prywatne bywają wznoszone niejednokrotnie zna-

cznym kosztem, przyczem baczy się nietylko na sam pożytek, lecz zarazem na artystyczne ich wykończenie.

Po wsiach budowle są wogóle więcej rozrzucone i mniej okazałe, niż w miastach; skupione są one nadto więcej w równinach, bardziej rozrzucone w górach. Mieszkania ludzi budowane bywają w różnych okolicach z rozmaitego materiału. Zależy to od zamożności mieszkańców, jakoteż od materiału budowlanego, jaki jest w danej okolicy najbardziej dostępny. W górach budują przeważnie domy drewniane, w Krasie jednak kamienne, gdyż inny materiał, o który zresztą w Krasie trudno, uległby niszczącej Borze. W równinach budują domy z kamieni, cegieł, a w uboższych okolicach lepianki z gliny.

Długie lata pokoju i wzrost oświaty i dobrobytu przyczyniają się w monarchii Austryacko-węgierskiej do tego, iż budownictwo raźnie we wszystkich kierunkach się rozwija, a budowle lichsze ustępują coraz bardziej miejsca budowlom trwalszym i bardziej okazałym. Szczególnie wiele buduje się gmachów szkolnych, budynków kolejowych i fabrycznych.

ROZDZIAŁ III.

Obszar alpejski.

§. 17.

A l p y.

Alpy ciągną się od morza Śródziemnego łukiem na Pn. a następnie na W. (granice?) i dzielą się na: 1. Alpy zachodnie do jeziora Bodeńskiego, doliny Renu i jeziora Lago Maggiore i 2. Alpy wschodnie. Alpy na obszarze monarchii Austryacko-węgierskiej należą w całości do Alp wschodnich. W kierunku wschodnim rozszerzają się one i obniżają stopniowo.

Alpy zachodnie składają się z dwóch głównych szlaków: zewnętrzny tworzą skały osadowe, wewnętrzny skały pierwotne (krystaliczne). Alpy wschodnie zaś składają się z trzech szlaków: wewnętrzny tworzą skały pierwotne, oba zewnętrzne, t. j. północny i południowy, przeważnie skały osadowe.

Alpy wewnętrzne monarchii Austryacko-węgierskiej oddzielone są od północnych: doliną rzeki

Ill, doliną Klosterthal, przełęczą pod Arlbergiem, doliną Stancką, doliną średniego biegu Innu, doliną Zillerską, przełęczą Gerlos, górną doliną Salzachy, górną doliną Anizy, dolinami potoków Palten, Liesing, doliną Mury, doliną rzeki Murycy (*Mürz*) i przełęczą Semmeringu. Granicę Alp wewnętrznych od południowych tworzą: przełęcz Stylfska (*Stelvio*), dolina górnej Adygi, doliny rzek Eisack, Rienz i Drawy.

A) Alpy wewnętrzne.

Alpy wewnętrzne składają się ze skał pierwotnych, t. j. gnajsu, granitu i łupków krystalicznych. Szczyty ich i grzbiety pod wpływem ostrego klimatu, jaki panuje w górnych warstwach atmosfery, ulegają silnemu wietrzeniu a wiatry unoszą, wody zaś splukują zwietrzałe cząstki. Skały pierwotne opierają się jednak łatwiej zniszczeniu, niż skały osadowe.

Znaczniejsze części Alp wewnętrznych są:

1. A. Retyckie (*Rhätische A.*). Wstępują one do Monarchii z Szwajcaryi z kantonu Graubünden. Dolina Innu przedziela je na dwa pasma: a) północne, t. j. Alpy Gryzońskie (*Graubündner A.*), po Landeck; ich północno-zachodnie rozgałęzienie zwie się Rhaetikon; b) południowe pasmo Bernina, do przełęczy Stylfskiej.

2. Alpy Ötztalskie (*Ötztaler A.*) pomiędzy dolinami Innu i Adygi, doliną Wipp (nad rzeką Sill), doliną rzeki Eisack i przełęczą Brennerską. Mają one bardzo wysokie szczyty, zśród których najwyższym jest Wildspitze (3.770 m); ich grzbiety sięgają także bardzo wysoko, tak, że nawet przełęcze wznoszą się ponad linię wiecznego śniegu. Góry te pokryte są licznymi rozległymi lodowcami. W nich znajdują się właśnie dwie najwyżej położone wsi w monarchii (Fend i Gurgl na wysokości 1.900 m).

3. Alpy Zillerthalskie ciągną się na wschód od poprzednich do doliny Zillerskiej i dolin potoków Gerlos i Ahren. Są prawie tak wysokie, jak poprzednie, i mają również rozległe lodowce. Dalej na wschód ciągną się:

4. Wysokie Turnie (*Hohe Tauern*) do rzeczki Lieser, dopływu Drawy, i do rzeczki „*kleine Arl*“, dopływu Salzachy. Pokrywają je najrozleglejsze lodowce w Monarchii. Mają one liczne doliny poprzeczne, ilością zaś wysokich i niedostępnych

szczytów przewyższają poprzednie Alpy. Takimi są: Wenediger i Groszglockner (3.800 m) z lodowcem Pasterzen-Gletscher. Od źródeł Mury rozszczepiają się Alpy środkowe na: Niskie Turnie na północ i Alpy Styryjsko-karyneckie na południe od Mury.

5. Niskie Turnie (*Niedere Tauern*) pomiędzy Murą i Anizą do rzeczki Palten, dopływu Anizy, i rzeczki Liesing, dopływu Mury. Są one niższe od poprzednich, nie mają lodowców, mają liczne przełęcze. W kierunku wschodnim obniżają się znacznie.

6. Alpy Styryjsko-karyneckie (*Kärntisch-steierische A.*) przetrzynięte są licznymi dolinami podłużnymi, w których znajdują się jeziora. Tem właśnie różnią się od innych Alp pierwotnych, którym brak jezior. Dolinami podłużnymi i poprzecznymi rozdzielone są na pasma, ciągnące się w różnych kierunkach; obniżają się również w kierunku wschodnim i kończą się na południowym wschodzie niskimi Gorcami Słoweńskimi (*Windische Bühel*). Na lewym brzegu Mury ciągną się w kierunku północno-wschodnim Alpy Fischbachskie po Semmering i Wechsel, dalej ciągną się góry Litawskie (*Leitha-Gebirge*) na północny wschód między Litawą a jeziorem Neusiedlerskim. Na południe od Alp Fischbachskich roztaczają się pagórki Styryjskie (*Steierisches Hügelland*), te zaś łączą się z pogórzem zachodnich Węgier, sięgającym na północny wschód po Ostrzyhom, a na południowy wschód po Peczuch (*Fünfkirchen*). W pośrodku tych wyżyn leży jezioro Błotne i zasilane z nich bywa wodami małych rzeczek, które ku niemu spływają. Najwyżej wznosi się na pogórzach zachodnich Węgier Las Bakoński na północ od jeziora Błotnego.

B) Alpy północne wapienne.

Alpy północne wapienne zbudowane są przeważnie z wapienia, temsamem ulegają łatwiej wpływowi atmosferycznym i mają ostro zakończone i poszarpane grzbiety i szczyty. W nich rozróżniamy:

1. Alpy Przedarulańskie i Algauskie (*Vorarlberger u. Algauer A.*) od jeziora Bodeńskiego i Renu do rzeki Lech.

2. Alpy Północno-tyrolskie (*Nordtirolische Alpen*) do Innu. W Alpach doliny Lechu wznosi się Passeier powy-

żej 3.000 m. Jest to najwyższy szczyt w północnych Alpach wapiennych.

3. Alpy Kitzbühelskie i Alpy Salzburskie (*Kitzbühler und Salzburger A.*) po rzekę Salzach. Tutaj znajdują się rozległe płaskowyże, z których najznacniejszym jest t. z. Morze kamienne (*Steinernes Meer*). Im dalej na wschód, tem liczniej pojawiają się w północnych Alpach wapiennych takie puste kamieniste płaskowyże.

4. Alpy Austriackie (*Oesterreichische A.*) rozpadają się na liczne grupy, jak Dachstein (nad 3.000 m.), Hochschwab, Śnieżka (*Schneeberg*) i inne, i kończą się na północnym wschodzie niższymi przedgórzami Lasu Wiedeńskiego z Kahlenbergiem i górą Leopolda nad Dunajem.

C) Alpy południowe.

Alpy południowe ciągną się na obszarze Monarchii od jej granic zachodnich na wschód do Wielkiej niziny węgierskiej, a na południowym wschodzie łączą się przez Kras z górami półwyspu Bałkańskiego. Rozpadają się na następujące części:

1. Alpy Ortlerskie i grupa Adamello (*Ortler A., Adamello-Gruppe*), od Stilskiej przełęczy i górnej Addy do górnej Sarki. Są one ze skał pierwotnych zbudowane, oddzielone od siebie przełęczą Tonale i górnym biegiem rzeki Noce (czyt. Nocze). Szczyt Ortler (3.900 m) jest najwyższym w całej Monarchii.

Na lewym brzegu Adygi ciągną się 2.) Alpy Lessyńskie na południu, a 3.) Południowo-tyrolskie Alpy Dolomitowe (*Südtirolische Dolomit-Alpen*) na północ od doliny Val Sugana, położonej nad górą Brentą.

2. Alpy Lessyńskie tylko w części należą do Austrii.

3. Południowo-tyrolskie Alpy Dolomitowe ciągną się od Adygi do rzeki Piave i przełęczy Kreutzberg. Tylko we wschodniej części tych gór występują dolomity i tworzą dziką wspaniałą krainę alpejską o stromych nagich ścianach, przerwaną licznymi dolinami. Najwyżej wznosi się w nich Vedretta Marmolata blisko 3.500 m.

4. Alpy Korutańskie (*Karnische A.*) ciągną się od rzeki Piave po obu brzegach rzeki Zili dwoma równoległymi pasmami. Północne sięga do ujścia Zili do Drawy i kończy się

górami Dobracz, południowe sięga do przełęczy Ponteba i do Tarvis. Grzbietem południowego pasma ciągnie się granica między monarchią Austriacko-węgierską a Włochami.

5. Na wschód od A. Korutańskich ciągną się Karawanki na prawym brzegu Drawy z szczytami, wznoszącymi się jeszcze do 2000 m; ważną jest przełęcz Loibl, przez którą prowadzi droga z doliny Drawy do doliny Sawy.

6. Na południowym wschodzie od Karawanek ciągną się góry Kroacko-slawońskie między Drawą a Sawą, które kończą się wzgórzami Sirmijskimi między Dunajem a dolnym biegiem Sawy.

7. Do południowego pasma Alp Korutańskich przypierają Alpy Julijskie (*Julische A.*) i ciągną się od przełęczy Ponteba do rzeki Wippach, dopływu rz. Isonzo. Przez nie prowadzi droga przez przełęcz Predilską z doliny Zili do doliny Isonza; najwyżej wznosi się Trzyglów (*Triglav*), blisko do 2.000 m.

Podział Alp w kierunku pionowym.

W kierunku pionowym dzielimy Alpy na: a) Przedgórze alpejskie (*Voralpen*), sięgające do 1.600 m. b) Alpy średnie od 1600—2600 m i c) Alpy wysokie powyżej 2.600 m. (Klimat w §. 12.; płody w §§. 14. i 15.).

§. 18.

Doliny i rzeki alpejskie.

Największe znaczenie dla ludzi, zamieszkujących Alpy, mają doliny alpejskie. W nich bowiem gromadzi się ludność, przez nie prowadzą drogi przez Alpy i z Alp na równiny. Rozróżnia się doliny podłużne i poprzeczne. W pierwszych płyną zazwyczaj większe rzeki, w drugich mniejsze rzeki i potoki. Doliny podłużne są zazwyczaj szerokie i mają spad łagodny. One przeto najbardziej nadają się do zamieszkania: w nich skupia się tedy ludność, zajmuje się nie tylko chowem bydła, lecz także uprawą roli, przemysłem i handlem i dochodzi w niektórych dolinach do wysokiego stopnia zamożności.

Doliny poprzeczne są krótsze, węższe i bardziej spadziste. Pomędzy stromymi ścianami szumią górskie potoki, tworzą liczne wiry, gdzieniegdzie wodospady, w gwałtownym pędzie porywają skały, miażdżą je, a przy ujściu swem w inną dolinę

lub na równinę usypują góry odmiału skalnego, które tamują wejście do doliny. W dolinach tych ludność jest nieliczna i mieszka w wioskach górskich lub zagrodach, rozrzuconych po stokach gór; głównem jej zatrudnieniem jest chów bydła i gospodarstwo leśne. Niektóre doliny poprzeczne zaczynają się na najwyższym dziale wód i przerywają wszystkie pasma aż do wyjścia z gór, inne kończą się w podłużnych dolinach. Rozróżniamy tedy doliny główne, czyli walne, które są zazwyczaj podłużnymi, i doliny poboczne, które są najczęściej dolinami poprzecznymi, nadto doliny trzeciego rzędu, wpadające do pobocznych i t. d. Często płynie rzeka najpierw w dolinie poprzecznej, a następnie w podłużnej, lub odwrotnie. Tak tedy rzeka taka wytworzyć może dolinę, która w części jest podłużną, a w części poprzeczną, lub też kilka poprzecznych i podłużnych dolin połączyć w jedną całość. Tam, gdzie dolina podłużna zmienia kierunek swój na poprzeczny, tam zwięża się ona, a rzeka tworzy katarakty i wiry. Miejsca te zwą się „*Klausen*“ i nadają się szczególnie do obwarowania celem obrony kraju.

Najznacniejsze podłużne doliny alpejskie na obszarze monarchii Austriacko-węgierskiej są dolina Innu, Mury, Drawy, Sawy. Doliny w części podłużne, w części poprzeczne mają rzeki Adyga, Salzach, Aniza. Z dolin poprzecznych zasługują na uwagę: Oetzthal, Wippthal, Zillertal, doliny rzek Eisack, Kerki, Isonza i inne.

Rzeki alpejskie płyną przeważnie do Dunaju (które?) a temsamem należą: a) do zlewiska morza Czarnego.

b) Z Alp do Adryatyku uchodzą: 1. Adyga. Wypływa ona kilku potokami z Alp Oetzthalskich i Ortlerskich, płynie przez dolinę Vintschgau po Meran, poczem zwraca się na południe, a na południowej granicy Tyrolu opuszcza obszar Monarchii. Przyjmuje ona liczne dopływy w Tyrolu [jt. *Eisack* z poboczną Rienz i Noce (Nocze)]. 2. Isonzo wypływa z Trzygłowa, do niego wpadają *Idrya* i *Wippach*. 3. Do Padu płynie z grupy Adamello *Sarca*, przepływa jezioro Garda, a z niego wypływa pod nazwą *Mincio* (Minczjo) poza granicami Monarchii.

c) Do zlewiska morza Niemieckiego należy Ren, który na małej przestrzeni (30 km) tworzy granicę Monarchii od Szwajcaryi.

Wymienić jeziora alpejskie!

§. 19.

Ludność alpejska.

Kraje alpejskie zamieszkuje ludność rozmaitej narodowości (jakiej?), wyznająca przeważnie religię katolicką. Głównem zajęciem mieszkańców alpejskich jest chów bydła i mleczne gospodarstwo. W lecie ożywiają się polany alpejskie, zapełniają się stadami bydła rogatego i owiec, a po górach rozlegają się śpiewy pasterskie. W Alpach kwitnie także gospodarstwo leśne, przemysł drzewny i rzeźbiarstwo; pasterz, chodząc za bydłem, wyrzyna z drzewa rozmaite przedmioty, które mają pokup w dalekich krajach.

W miejscach, obfitujących w kopaliny, trudni się ludność także górnictwem. Uprawa roli nie zaspokaja potrzeb mieszkańców. Jedwabnictwem i uprawą wina trudnią się mieszkańcy południowych okolic. Uboższa ludność, nie mogąc wyżywić się w domu, wychodzi z Alp, szukając zarobku w obczyźnie. Góral, żyjąc pod wpływem pięknej przyrody, ma umysł żywy, usposobienie poetyckie. W Alpach nawet w najuboższej chacie słyszy się piękny śpiew i grę na cytrze. Walka z przyrodą zahartowała człowieka, rozbudziła w nim zręczność, przedsiębiorczość, nadała mu postać gibką. Człowiekowi temu wrodzona jest niezwykła miłość rodzinnych siedzib.

Natomiast ludność dolin głębokich i cienistych, jak doliny nad rzeczką Palten i innych, skarłowaciała z braku słońca i należytego pożywienia. Mieszkańcy tych dolin mają cerę bladą, ciało obrzękłe, nogi w kolanach pokrzywione, szpecą ich wielkie wola, wiele też znajduje się pomiędzy nimi głuchoniemych i umysłowo tępych.

§. 20.

Kraje alpejskie.

Alpy zalegają południową część Austrii Dolnej i Górnej po Dunaj. Północna część tych krajów na północ od Dunaju należy do układu gór Czesko-morawskich. Salzburg, Tyrol wraz z ziemią Przedarulańską, Karyntya i Styrya leżą zupełnie w Alpach. Kraja w części północnej i zachodniej należy do Alp, zresztą do Krasu. Pobrzeże w części północnej

należy do Alp, w środkowej i południowej do Krasu. Alpy za-
legają także część Węgier oraz królestwa Krocacji i Sławonii.

W niniejszym (III.) rozdziale zajmiemy się opisem Au-
stryi Dolnej i Górnej, Salzburga, Tyrolu wraz z zie-
mią Przedarulańską, Karynty i Styryi jako krajów,
leżących w zupełności lub w przeważnej części w układzie Alp.
O Krainie i Pobrzeżu mówić będziemy w rozdziale. traktu-
jącym o krajach, położonych na obszarze Krasu (rozd. IV.),
a Węgry, Sławonię i Krocację omówimy w osobnym roz-
dziale (VII.), który poświęcony będzie krajom korony węgierskiej.

§. 21.

Arcyksięstwo Austryackie poniżej Anizy
(Austria Dolna).

(Das Erzherzogthum Österreich unter der Enns).

Granice, obszar?
Góry, doliny, niziny, rzeki? } *Oznaczyć i opisać według mapy!*

Ludność (2,660.000) jest przeważnie niemiecka i ka-
toliccka.

Mało jest ornej ziemi, uprawa wina jest bardzo znaczna;
górnictwo ogranicza się głównie na wydobywaniu węgla i żelaza;
bardzo rozwinięty jest przemysł, szczególnie w Wiedniu
i w okolicy miasta Wiener-Neustadt.

Wiedeń (1,365.000 m.) powstał na urodzajnej równinie
na prawym brzegu Dunaju w miejscu, gdzie przecinały się drogi,
prowadzące wzdłuż Dunaju, z dorzecza Wisły, Odry i Łaby
przez dolinę Morawy i Semmering ku Adryatykowi. Tutaj sty-
kały się od wieków różne narody, zamieszkujące Austryę:
Niemcy, Słowianie i Madjarowie. Wiedeń dla swego położenia
geograficznego musiał stać się jednym z pierwszorzędnych miast
w Europie i nadaje się szczególnie na stolicę wielkiego pań-
stwa naddunajskiego, jakim właśnie jest monarchia Austryacko-
węgierska. To też Wiedeń jest rezydencją Cesarza, sto-
licą państwa i siedzibą najwyższych władz państwowych.

Od dawna był on ogniskiem przemysłu i handlu całej Mo-
narchii, tem bardziej, że przy zakładaniu kolei musiano starać
się o to, aby najważniejsze linie kolejowe tu się zbiegały. Całe
miasto leży w równinie u stóp Kahlenbergu. Ponad wszystkie

budowle wystrzela wspaniały gotycki tum św. Szczepana, położony w śródmieściu z wieżą, 118 m wysoką. Śródmieście (*Innere Stadt*), najstarsza część miasta, ma ulice wąskie i krzywe; w niej znajduje się także i Burg (pałac cesarski). Śródmieście okala piękna, szeroka ulica Ringstrasse z alejami, ogrodami i okazałymi budowlami, założona na miejscu dawnych fortyfikacji. Do ulnbionych miejsc przechadzek należy ogromny park, Prater, położony na wyspie Dunaju tejsamej nazwy. Wiedeń posiada wiele naukowych zakładów, muzeów, bibliotek itp. Najważniejsze zakłady naukowe są: uniwersytet, szkoła politechniczna, akademia rolnicza, akademia handlowa, najwyższe wojskowe zakłady naukowe, szkoła dla przemysłu artystycznego, akademia sztuk pięknych, akademia orientalna i inne. Nadto jest tu akademia umiejętności, zakład geologiczny, liczne instytucje i stowarzyszenia dla popierania nauk i sztuk pięknych. Słynne są wiedeńskie zbiory naukowe, zbiory starożytności i arcydzieł sztuki. Pierwsze miejsce pomiędzy niemi zajmują: biblioteka nadworna, biblioteka uniwersytecka, nadworne muzea, obejmujące zbiory przyrodnicze, galerye sztuk pięknych i zbiory starożytności, zbiór Ambraski (starożytności), będący także własnością Cesarza. Wszystkie te zbiory otwarte są dla publiczności.

Wiedeń był w starożytności rzymską warownią. W czasie wędrówek ludów podupadł i stał się osadą rybacką. Za panowania Babenbergów zaczął się podnosić, gdy Henryk II. Jasomirgott obrał go za stolicę swego księstwa. Habsburgowie otoczyli gród ten szczególną opieką. Rudolf IV. położył fundamenta pod tum św. Szczepana i założył w Wiedniu uniwersytet w r. 1365. Wiedeń był silną fortecą, o którą rozbijały się najazdy Turków (1529 i 1683 r.). Dzisiejszą swą świetność zawdzięcza Wiedeń cesarzowi Franciszkowi Józefowi I. Pod Jego panowaniem zburzono do reszty dawne baszty, rowy zasypano, a na ich miejscu wzniesiono wiele wspaniałych budowli. Najokazalsze budowle wzniesiono dla zbiorów nadwornych, dla teatrów nadwornych, dla najwyższych zakładów naukowych, dla Rady Państwa i t. d. Za tym przykładem poszły najważniejsze instytucje publiczne i osoby prywatne, tak że obecnie Wiedeń tak jest zabudowany, iż może równać się pod tym względem z pierwszorzędnymi stolicami europejskimi. Uczyniono też bardzo wiele dla polepszenia stosunków zdrowotnych, a najznako-

mitszem dziełem w tym kierunku są wodociągi, sprowadzające świeżą wodę z Alp północnych wapiennych (z podnóża Śnieżki).

Tuż pod Wiedniem leży piękny zamek cesarski Schönbrunn z ogrodem spacerowym i zoologicznym; dalej na południu zamek cesarski Laxenburg wśród wielkiego parku. Na prawym brzegu leżą nad Dunajem: Melk, dawna stolica Babenbergów, Klosterneuburg, słynne opactwo, ze znaczną uprawą wina; poniżej Wiednia Hainburg z wielką fabryką tytoniu. Przy kolei południowej: Baden z kąpielami siarczanymi w uroczej okolicy, Vöslau z słynną uprawą wina, i Wiener-Neustadt, z akademią wojskową i wielkimi fabrykami (szczególnie maszyn). Między linią kolei południowej a wschodnią granicą kraju leżą: Schwechat z olbrzymim browarem, Ebenfurt z wielką fabryką papieru, Pottendorf z jedną z największych przędzalń bawełny. W południowej części kraju leżą nadto: na zachód od Wiednia St. Pölten, siedziba biskupa; dalej na południowym zachodzie Waidhofen z fabrykami towarów żelaznych. W północnej części kraju leży Krems nad Dunajem, a na równinie, zwanej Marchfeld, słynne pobojowiska: Aspern, Wagram, Jedenspeugen.

§. 22.

**Arcyksięstwo Austryackie powyżej Anizy
(Austria Górna).**

(Das Erzherzogthum Österreich ob der Enns).

Granice, obszar?

Góry, niziny, doliny, rzeki?

} *Oznaczyć i opisać według mapy!*

Ludność (790.000) jest wyłącznie niemiecka i prawie wyłącznie katolicka.

Wysoko stoi rolnictwo, uprawa drzew owocowych i chów bydła. Górnictwo dostarcza węgla brunatnego i bardzo wiele soli. Znacznie rozwiniętym jest przemysł: słynne są tutejsze wyroby żelazne, nadto wyrabiają materje bawełniane, wełniane i lniane, budują okręty dla żeglugi na Dunaju itd.

Stolica kraju Linz (48.000 m.) ma korzystne położenie, leży bowiem na prawym brzegu Dunaju w miejscu, w którym zbiegają się drogi z nad rzek alpejskich Traun i Anizy z drogami z gór Czesko-morawskich z nad Wełtawy. Kwitnie tu przemysł i han-

del, jest tu stacya dla żeglugi na Dunaju, budują też parowce. Po drugiej stronie Dunaju leży miasto Urfahr. Nad Anizą leży Steyr, miasto bardzo przemysłowe, słynne wyrobami żelaznymi (kosa, sierpy) oraz największą fabryką broni w Monarchii. Nad rzeką Traun leży przemysłowe i handlowe miasto Wels. Na północnym brzegu jeziora Traunsee wśród uroczej okolicy Gmunden, główny skład soli, wydobywanej w Salzkammergut; na południowym brzegu tegoż jeziora Ebensee z warzelniami soli; dalej na południu nad rz. Traun Ischl, słynne w całym świecie i licznie odwiedzane miejsce kąpielowe z warzelniami soli. Nad jeziorem Hallstadzkim: Hallstadt z celtyckimi i rzymskimi starożytnościami.

§. 23.

Księstwo Salzburskie. (*Das Herzogthum Salzburg*).

Granice, obszar?
Góry, doliny, rzeki? } *Oznaczyć i opisać według mapy!*

Ludność (174.000) jest wyłącznie niemiecka i katolicka; zajmuje się przeważnie chowem bydła i gospodarstwem lasowem. W kraju są łomy marmuru i wielkie warzelnie soli. Stolica kraju Salzburg (28.000) w prześlicznym położeniu po obu brzegach rzeki Salzach, na miejscu rzymskiego Iuvavum, jest siedzibą arcybiskupa. Tu urodził się sławny muzyk Mozart. Nad rz. Salzach leży także Hallein z warzelniami soli. W dolinie potoku Gasteiner Ache, wpadającego do rz. Salzach, leży Wildbad-Gastein z gorącymi źródłami. Ze źródeł tych sprowadzają wodę rurami do bardzo uczęszczanego miejsca kąpielowego.

§. 24.

**Uksiążęcone hrabstwo Tyrolskie z ziemią
Przedarulańską.**

(Gefürstete Grafschaft Tirol mit Vorarlberg).

Granice, obszar?
Góry, doliny, rzeki, jeziora? } *Oznaczyć i opisać według mapy!*

Ludność (929.000) kraju jest niemiecka (55%) i włoska (45%); do włoskiej zaliczyć można także Ladynów. Ludność

niemiecka zajmuje okolice północne, włoska południowe. Ludność ziemi Przedarulańskiej jest wyłącznie niemiecka. Obie narodowości wyznają religię katolicką. W północnym Tyrolu kwitnie chów pięknego bydła i gospodarstwo mleczne; w południowym, daleko cieplejszym, dojrzewają owoce południowe i wino, nadto hodują tu jedwabniki i przędą jedwab. Ziemia Przedarulańska jest krajem przemysłowym; szczególnie słyną w niej fabryki wyrobów bawełnianych. Górnictwo dostarcza soli i miedzi.

Stolica kraju Innsbruck (23.000) nad Innem w szerokiej i żyznej dolinie na początku drogi, prowadzącej z tej doliny przez przełęcz Brennerską do doliny Adygi. Rzymianie zbudowali na miejscu dzisiejszego Innsbrucku gród, zwany Veldidena, który w czasie wędrówek ludów zburzono; na jego miejscu powstał dopiero później Innsbruck. Miasto posiada uniwersytet, piękny kościół nadworny z pomnikami Maksymiliana I. i Andrzeja Hofera. W okolicy znajduje się słynna ściana „Martinswand“, znana z podania o przygodzie myśliwskiej cesarza Maksymiliana I. W dolinie Innu leży jeszcze Hall z wielką warzelnią soli i graniczna twierdza Kufstein. — Nad rzeką Eisack leżą: Brixen, siedziba biskupa, i Botzen. Miasto to ma bardzo łagodny klimat, uprawiają tu już owoce południowe; ponieważ położone jest w miejscu, w którym droga, prowadząca przez Brenner, wchodzi w dolinę Adygi, kwitnie tu handel. Miejscowości, położone w dolinie Adygi, ku Włochom zwróconej, mają piękny, ciepły klimat (porówn. §. 12.). Nad górną Adygą leży Meran w okolicy uroczej; z powodu swego bardzo łagodnego klimatu to miejsce jest stacją klimatyczną, słynie też z uprawy pięknych owoców i wina. W pobliżu, w górach, wznoszą się liczne zamki i ruiny zamków, między nimi zamek Tyrol, od którego kraj cały nazwę otrzymał. Trydent, zbudowany w stylu włoskim, ma klimat bardzo ciepły. Tutaj odbył się sławny sobór (1545—1563.) Roveredo jest ogniskiem jedwabnictwa i prowadzi znaczny handel jedwabiem i owocami południowymi. Nad Sarką leży Arco (czyt. Arko) w bardzo żyznej okolicy; słynna uprawa drzew owocowych; w pobliżu nad jeziorem Garda leży Riva (czyt. Riwa) wśród gajów oliwnych i pomarańczowych. Arco i Riva są stacjami klimatycznymi.

W Vorarlbergu są przemysłowe miasta: Bregenz, austriacki port nad jeziorem Bodeńskim, ważne miasto przemysłowe i handlowe; nad rzeką Ill Bludenz i Feldkirch z wielkimi przędzalniami bawełny.

§. 25.

Księstwo Karyntya. (*Das Herzogthum Kärnthen*).

Granice, obszar? }
Góry, doliny, rzeki, jeziora? } Oznaczyć i opisać według mapy!

Ludność (361.000) jest w znaczniejszej części niemiecka (70%), w mniejszej słowiańska (30%). Słowacy mieszkają w południowo-wschodniej części kraju, resztę kraju zamieszkują Niemcy. Obie narodowości są przeważnie religii katolickiej.

Rolnictwo jest nieznaczne, daleko znaczniejszym jest chów bydła; atoli główne bogactwo kraju polega na płodach górniczych. Wydobywają szczególnie żelazo i ołów. Wyrabiają towary kruszcowe i sukno.

Stolica kraju Celowiec (*Klagenfurt* 20.000 mie.) leży na równinie w miejscu, gdzie przecinają się drogi z północy, południa, wschodu i zachodu, ma znaczny handel i przemysł, jest siedzibą arcybiskupa.

Nad Drawą leży Bielak (*Villach*), bardzo starożytne miasto, główny skład ołowiu; Bleiberg w południowo-wschodniej części kraju, najznacniejsza kopalnia ołowiu; na północ od Celowca leży St. Veit, dawna stolica, skład surowego żelaza; dalej na północy Hüttenberg, wielka kopalnia żelaza.

§. 26.

Księstwo Styryjskie. (*Das Herzogthum Steiermark*).

Granice, obszar? }
Góry, doliny, rzeki? } Oznaczyć i opisać według mapy!

Ludność kraju (1,283.000) składa się blisko w $\frac{2}{3}$ częściach z Niemców, mieszkających w północnej i środkowej Styrii, a w przeszło $\frac{1}{3}$ z Słowaków, mieszkających na południu. Ludność północnej Styrii zajmuje się głównie chowem doborowego bydła i górnictwem, szczególnie wydobywaniem żelaza, soli i węgla i nadto gospodarstwem leśnym. W południowej Styrii

kwitnie uprawa roli, drzew owocowych i wina. Słynne są styryjskie wyroby żelazne. Najważniejsze miasta leżą w dolinie Mury.

Stolica kraju Graz (113.000 m.) leży po obu brzegach Mury. Położony na środku drogi z nad Dunaju do Adryatyku i na drogach z Węgier do Alp, odznacza się handlem, ma nadto znaczny przemysł. Graz jest największym miastem wśród Alp, jest siedzibą biskupa, posiada uniwersytet, szkołę politechniczną, liczne zakłady naukowe. W Styryi północnej leżą: Eisenerz i Vordernberg z wielkimi kopalniami żelaza, Maria-Zell, słynne miejsce odpustowe, Leoben nad Murą z akademią górniczą; Aussee nad rz. Traun z warzelniami soli; miejsce kąpielowe.

W Styryi południowej: Gleichenberg, sławne miejsce kąpielowe, Marburg nad Drawą, siedziba biskupa, znaczny handel, Cilli nad rzeką Sann z wielu zabytkami rzymskimi.

ROZDZIAŁ IV.

Obszar Krasu.

§. 27.

Kras (*der Karst*).

Krasem (*Karst*, *Karstgebirge*) nazywa się w ogólności rozległe wyniosłości ziemi, zbudowane głównie z wapienia, przeważnie w kształcie płaskowyżów, a wzniesione co najmniej na 325 m ponad otaczające je niziny.

Na obszarze monarchii Austriacko-węgierskiej przechodzą południowe Alpy wapienne na południu od Alp Julijskich zwolna w Kras bez wybitnej granicy. W przybliżeniu wszakże uważa się za granicę Krasu od Alp: górną dolinę Idryi, dolinę rzeczki Zayer, dolinę Lublanicy i dolinę Sawy. Na południowym wschodzie łączy się Kras z górami półwyspu Bałkańskiego.

Kras składa się przeważnie z pustynnych wapiennych płaskowyżów, pooddzielanych od siebie pasmami gór, zbudowanych po największej części z piaskowca.

Kras był niegdyś pokryty lasami; z czasem jednak Rzymianie, Wenecyanie i miejscowa ludność wytrzebiła lasy, a woda i wiatry usunęły cienką wprawdzie, ale urodzajną warstwę czer-

wonej gliny. Odtąd w wielu miejscach znaczne obszary zamieniły się w nagie skaliste pustynie.

Płynąca woda wciska się szczelinami pomiędzy skały, podmywa je, rozpuszcza i wyźłabia podziemne jaskinie, płynie w tych jaskiniach, a potem znowu wypływa na powierzchnię ziemi. Tak tedy niejedna rzeka jawi się w swym biegu kilkakroć na powierzchni i znowu znika w otchłani, jak Piwka-Unca-Lublanica (*Poik-Unz-Laibach*); niektóre zaś rzeki wpadają z podziemnych czeluści wprost do morza. Wskutek tego, że wody podziemne podmywają skały, zapada się miejscami ziemia i powstają zagłębienia, mające przeważnie kształty lejków, które krajowcy dolinami nazywają. Kształt powierzchni pod wpływem żłobiącej wody tak zmienia się w Krasie, że krajowcy, którzy kilkadziesiąt lat poza krajem przebywali, często swej rodzinnej okolicy po powrocie poznać nie mogą.

O jeziorach Krasu w §. 13.

Kras dzieli się na nadbrzeżny i środkowy.

Kras nadbrzeżny zaczyna się u rzeki Wippach i ciągnie się w południowej części Gorycyi i Gradyski, w Istrii, na brzegach Dalmacyi i na wyspach. Jest on nagi, a ku morzu spada stromo. W Istrii tworzy płaskowyż większych rozmiarów, zwany Czyczewiną (*der Tschitschenboden*).

Kras środkowy ciągnie się w południowej części Krainy, w południowo-zachodniej Kroacyi, we wschodniej Dalmacyi, w Bośni i Hercegowinie. Znaczniejsze jego rozgałęzienia są: Las Tarnowański i Hruszyca (*Birnbaumer Wald*), Piwka, Planina i góry Uskoków w Krainie, Mała i Wielka Kapela w Kroacyi i Welebit na granicy Kroacyi i Dalmacyi. Z Welebitem łączy się Kras Dynarski, zwany zwyczajnie Alpami Dynarskimi, ze szczytem Dynarą w Dalmacyi. Na wschodzie od Alp Dynarskich ciągnie się Kras Bośniacko-hercegowiński. Wybitny charakter Krasu mają jednak tylko poszarpane i przeważnie nagie góry hercegowińskie i wyżyny zachodniej Bośni. Góry Bośni środkowej i wschodniej są niższe, mają wierzchołki zaokrąglone, łagodniejsze stoki i pokryte są gęstymi lasami.

Najwyżej wznosi się Kras poza granicami Monarchii w Czarnogórze.

Klimat Krasu w §. 12.

Rzeki Krasu wpadają częścią przez Sawę do Dunaju (które?), częścią płyną do Adryatyku. Te ostatnie są przeważnie rzekami nadbrzeżnymi. Spadają one kaskadami do morza, a przeto nie nadają się do żeglugi, j. t.: Quieto (czyt. Kwieto). Zermagna (czyt. Dzermania), Kerka i Cetina. Najznaczniejszą jest Narenta. (Neretwa). Nad Narentą roztacza się jedyna dolina, prowadząca od morza w głąb lądu do Mostaru.

Roślinność, zwierzęta z §§. 14. i 15.

Kraje Krasu zamieszkuje przeważnie ludność szczepu słowiańskiego, a mianowicie Słowenci, Kroaci i Serbowie (gdzie?), nadto mieszkają tu Włosi (gdzie?) i w małej liczbie Niemcy (gdzie?). Na pustynnych obszarach Krasu ludność jest uboga i nieoświecona; małe obszary ziemi nadają się do uprawy roli, a nawet chów bydła niebardzo się opłaca; miejscami tylko w niektórych dolinach i na wybrzeżu trudnią się uprawą wina i drzew owocowych tudzież jedwabnictwem. Wśród pomyślniejszych warunków rozwija się w krajach okupowanych, szczególnie w Bośni, pod zarządem austriackim gospodarstwo leśne, rolnictwo i chów bydła. Ludność wybrzeży i wysp oddaje się przeważnie rybołówstwu i żegludze. Gdzienigdzie w krajach nadbrzeżnych, szczególnie w Istrii, wydobywa się sól przez odparowanie wody morskiej. Kras właściwy nie zawiera kruszców ani innych ważnych kopalin. W krainach tych są jednakże miejscami okolice, w których kwitło dawniej górnictwo; potem podupadło gdzienigdzie, teraz znowu się podnosi. Ważne są kopalnie w Idryi, gdzie wydobywają bardzo wiele rtęci.

Z pomiędzy krajów Monarchii Kraina i Pobrzeże położone są w części w Alpach, w części w Krasie; Kroacya rozciąga się zachodnią swą częścią w Krasie; Dalmacya leży całkiem w Krasie, również kraje okupowane. W niniejszym rozdziale mówić będziemy o wszystkich tych krajach z wyjątkiem Kroacyi, należącej do krajów korony węgierskiej (rozdział VII.).

§. 28.

Księstwo Krainy. (*Das Herzogthum Krain*).

Granice, obszar?

Góry, doliny, rzeki, jeziora?

} *Oznaczyć i opisać według mapy!*

Kraina nie jest krajem urodzajnym, nadto nawiedza ją często straszliwa „bora“. Łagodnym klimatem cieszy się dolina

rzeki Wippach, otwarta ku południowemu zachodowi, w której udaje się wino, figi, owoce południowe, oliwa.

Ludność (499.000) składa się przeważnie z Słoweńców (93%). Niemcy zamieszkują kraik Koczewie (*Gotschee-Ländchen*). Wszyscy mieszkańcy kraju są katolikami. Uprawa roli i chów bydła nieznaczne. Górnictwo dostarcza wiele rtęci, nieco żelaza i węgla. Przemysł polega głównie na wyrabianiu towarów żelaznych. Ludność Koczewia trudni się domokraństwem.

Stolica kraju Lublana (*Laibach*, 31.000 m.) leży nad Lublanicą w miejscu, gdzie się łączą doliny Sawy i Lublanicy, na ważnem rozdrożu; wskutek tego handel jest ożywiony, przemysł dość znaczny. Lublana jest siedzibą księcia biskupa i ma znaczne zbiory naukowe. W pobliżu znajdują się resztki budowli nawodnych. Idrya, nad rzeką tejsamej, nazwy ze sławnymi kopalniami rtęci, największemi po Almaden w Europie. Postojna (*Adelsberg*) z jedną z największych i najpiękniejszych grot na ziemi, przez którą płynie rzeka Poik.

§. 29.

Pobrzeże. (*Das Küstenland*).

Obejmuje uksiążęczone hrabstwo Gorycyi i Gradyjski (*Gefürstete Grafschaft Görz und Gradisca*), margrabstwo Istrii i wolne miasto Tryest z okręgiem. Do Istrii zalicza się wyspy Kwarnerskie: Veglia, Cherso i inne.

Granice, obszar ?
Góry, doliny, rzeki ? } *Oznaczyć i opisać według mapy !*

Ludność (695.000) składa się w większej części ze Słowian (jakiej narodowości?), a w mniejszej z Włochów; są także nieliczni Niemcy (4%). Prawie cała ludność kraju wyznaje religię katolicką. Uprawiają kukurudzę, pszenicę, owoce południowe, drzewo oliwne i wino. Mieszkańcy Pobrzeża trudnią się nadto rybołówstwem i wywarzaniem soli morskiej. Budowla okrętów i wyrabianie przyborów żeglarskich stanowią różne gałęzie przemysłu. Handel jest znaczny, szczególnie handel morski Tryestu.

Tryest (u Rzymian *Tergeste*, z przyległemi miejscowościami 158.000), zbudowany po części na wybrzeżu nad zatoką tejsamej nazwy, po części na wzgórzach. Znaczenie Tryestu, jak

i innych miast, nad morzem Śródziemnem położonych, podniosło się od otwarcia kanału Sueskiego (w r. 1869). Tryest jest pierwszym miastem portowym, a drugim miastem handlowym w Monarchii, siedzibą biskupa i wielkiego towarzystwa żeglugi parowej, zwanego austriacko-węgierskim Lloydem; są tu też konsulaty wszystkich obcych państw. Z zakładów naukowych zasługuje na uwagę akademii handlowa i nautyczna. Przemysł Tryestu jest znaczny: są tu wielkie fabryki maszyn, budują tu okręty, wyrabiają płótno żaglowe i różne przybory dla okrętów. Port tryestyński jest kamiennymi groblami (*moli*) od morza zabezpieczony i zaopatrzony latarnią morską; zawija do niego corocznie kilkanaście tysięcy okrętów. W pobliżu Tryestu leży nad morzem Miramare, piękny pałacyk z parkiem, niegdyś ulubione miejsce pobytu arcyksięcia Maksymiliana, przed powołaniem jego na tron meksykański.

Gorycyca i Gradyska. Główne miasto Gorycyca (*Görz*) nad rzeką Isonzo; znaczna uprawa wina i owoców; dla łagodności klimatu jest miejscem leczniczym; nad tąsamą rzeką leży Gradyska. W pobliżu morza leży Aquileja, niegdyś jedno z najznaczniejszych miast rzymskich, zburzone w r. 452 przez Attyłę, dziś liście miasteczko.

Istria. — Capo d'Istria i Pirano na wybrzeżu posiadają saliny; Parenzo jest siedzibą biskupa i sejmu krajowego. Rovigno (czyt. Rowinio) odznacza się handlem oliwek i rybołówstwem. Pola, niegdyś stacja floty rzymskiej (*Pietas Julia*), dziś wielki port wojenny austriacki; posiada liczne zabytki rzymskie. W północno-wschodniej stronie na wybrzeżu Abbazia, (czyt. Abacya), miejsce lecznicze.

§. 30.

Królestwo Dalmacyi. (*Das Königreich Dalmatien*).

Granice, obszar? }
Góry, doliny, rzeki? } Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!

Ludność (527.000) jest przeważnie słowiańska (94%, jakiej narodowości?), w małej liczbie włoska (6%). Ludność słowiańska wyznaje przeważnie religię katolicką ($\frac{5}{8}$), a w daleko mniejszej części należy do kościoła wschodniego ($\frac{1}{8}$); Włosi wyznają wyłącznie religię katolicką.

Ziemia przeważnie nieurodzajna. Ludność trudniła się dawniej korsarstwem, dziś dostarcza dzielnych majtków do marynarki. W środku kraju mieszka biedna ludność pasterska. Na wybrzeżu uprawiają wino, oliwę, owoce południowe i zajmują się jedwabnictwem, rybołówstwem i handlem; przemysł nieznaczny. Miasta leżą na wybrzeżu.

Stolica kraju *Zadar* (Zara 13.000) twierdza, siedziba arcybiskupa rzymsko-katolickiego i biskupa nieunickiego. *Spalato* (Split) najpiękniejsze miasto w Dalmacji z ruinami pałacu cesarza *Dyoklecjana*. *Raguza* (Dubrownik), niegdyś udzielna rzeczpospolita, biskupstwo rzymsko-katolickie. *Cattaro* (Kotor) nad zatoką *Bocche di Cattaro* (czyt. *Bokke di Kattaro*), otoczone wysokimi, nagimi górami, pierwszorzędny port wojenny; ma szkołę nautyczną.

Z pomiędzy wysp dalmatyńskich największą jest *Brazza*; obfituje w wino i oliwę, ma łomy marmuru. *Lesina* z miastem tejsamej nazwy, które jest siedzibą biskupa. *Lissa* wślawiona zwycięstwem *Tegetthofa* nad *Włochami* w r. 1866. *Lagosta* odznacza się uprawą wina. Bardzo piękną jest wysepka *Lacroma* w pobliżu *Raguzy*.

§. 31.

Kraje okupowane. (*Das Occupationsgebiet*).

Kraje okupowane składają się z *Bośni*, *Hercegowiny* i obszaru nad *Limem*, który był częścią tureckiego sandżaku *Nowobazarskiego*.

Obszar, granice?
Góry, doliny, rzeki? } *Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!*

Ludność (1,400.000) jest prawie wyłącznie serbska, nadto są nieliczni *Albańczycy*. Mniejsza połowa ludności (43%) należy do wyznawców kościoła wschodniego, mniejszą jeszcze jest liczba *mahometan* (37%), a jeszcze mniej jest *katolików* (20%).

Prawie połowa obszaru przypada na lasy, a tylko $\frac{1}{4}$ na pola orne. Uprawiają stosunkowo najwięcej kukurudzy, nadto len, konopie, wino i tytoń. Z owoców słyną śliwki. Hodują wiele owiec, nieco mniej bydła rogatego, nadto konie i świnie. W lasach jest bardzo wiele zwierzyny. Niektóre zwierzęta leśne,

w krajach Monarchii zupełnie lub w znacznej części wyteńpione, znajdują się tu jeszcze w pokaźnej ilości, jak niedźwiedzie, wilki, rysie, borsuki, dzikie koty i kuny; wskutek tego wywożą stąd dosyć futer. Górnictwo dostarcza wiele żelaza, nadto w mniejszej ilości węgla, srebra, miedzi i ołowiu.

Pod zarządem austriackim podnosi się kraj we wszystkich kierunkach. Szybko rozwija się przemysł; wyrabiają rozmaite towary żelazne, szczególnie broń, słynne z dobroci i taniości tkaniny wełniane, wyroby drzewne i gliniane itp. Założono liczne drogi i kilka linii kolei żelaznych, które znakomicie wpływają na rozwój handlu.

Stolica kraju Serajewo (26.000) leży w dolinie pobocznej, łączącej się z górną doliną Bosny; główna siedziba krajowego przemysłu i handlu. W dorzeczu Bosny: Trawniki, dawna stolica kraju. Nad Sawą: Brod-bośniacki, początek kolei, przerywającej kraj od jego północnej granicy do Narenty. Nad rzeką Werbas: Banjaluka, cieplice, przemysł drzewny. Nad Unną: Bihać, twierdza. Nad Driną: Zwornik, twierdza, kopalnie ołowiu. Nad Narentą leży Mostar, główne miasto Hercegowiny, stolica biskupa, uprawa wina, chów jedwabników, wyrób dywanów i broni. W sandżaku Nowo-bazarskim: Plevlje, miejscowość ważna pod względem wojskowym.

ROZDZIAŁ V.

Obszar sudecki.

§. 32.

Góry Czesko-morawskie.

Góry Czesko-morawskie oddzielone są od Karpat dolinami Morawy, Beczwy i Odry. Tworzą one wyżynę, opasaną górami krańcowymi. Przeważną część tych gór składa się ze skał pierwotnych, t. j. granitu i gnajsu; niektóre góry, jak Nadłabskie, Łużyckie i Kłodzkie z piaskowca. We środku wyżyny znajdują się na zachodzie obfite pokłady węgla kamiennego. W Czeskich górach Środkowych (*Böhmisches Mittelgebirge*) przeważają skały wybuchowe, tj. bazalty.

Góry krańcowe dzielą się na: 1.) Las Czeski, 2.) Góry Smereczane, 3.) Rudawy Czeskie i 4.) Sudety.

1. Las Czeski (*Böhmer Wald*) ciągnie się od Dunaju do rzeki Ohrzy (*Eger*). Przełęcz koło miasta Furth (Domażlice) dzieli te góry na część południową wyższą, Szumawę, i na północną niższą, właściwy Las Czeski. Najwyższy szczyt Plöckenstein (1.380 m). Góry te pokryte są bujnymi lasami dziewiczymi i mają liczne torfowiska. Przez niektóre przełęcze prowadzą koleje z Czech do Austrii Górnej i do Bawaryi.

2. Z gór Smereczanych (*Fichtel-Gebirge*) należą do Austrii tylko wschodnie odrośle.

3. Rudawy Czeskie (*Böhmisches Erzgebirge*) sięgają od źródeł Białej Elstery do przełęczy Nollendorfskiej i spadają ku północy łagodnie, ku południowi stromo. Najwyższym ich szczytem jest góra *Keilberg* (1275 m). Liczne doliny poprzeczne ułatwiają komunikację z południa na północ. Rudawy otrzymały nazwę od bogactwa kruszców; nadto są w nich na południu i na północy pokłady węgla; u ich podnóża znajdują się najsłynniejsze miejsca kąpielowe (które?). Góry te tylko miejscami pokryte są lasami szpilkowymi i liściowymi; uprawa roli mało się opłaca. Dawne bogactwo kruszców (srebra, żelaza, miedzi, cyny) przynęciło tu bardzo liczną ludność. Ludności tej wszakże zaczęło grozić wielkie ubóstwo, gdy dochód z kopalń się zmniejszył; wskutek tego mieszkańcy gór Kruszcowych zajęli się przemysłem domowym, a szczególnie snycerstwem, wyrabianiem koronek, tkactwem, przędzeniem i t. p.; te wyroby przemysłowe dają jednak bardzo skromny dochód.

4. Sudety od przełęczy Nollendorfskiej aż po górną Odrę i Beczwę. Rozpadają się one na następujące części: a) Góry Nadłabskie piaskowcowe (*Elbsandsteingebirge*) ciągną się z górami Łużyckimi (*Lausitzer-Gebirge*) po zakłęśłość Liberecką (*Reichenberger Senke*) nad Nisą Gorlicką. Łąba przedarła się tu przez piaskowce i utworzyła wyłom, przez który prowadzi droga z Czech do Saksonii. Dokoła wytworzyły się z piaskowca pod wpływem wody atmosferycznej romantyczne mosty wiszące, prostopadłe ściany i słupy. Dlauroczych widoków nazwano tę okolicę ze strony czeskiej „Czeską“, ze strony saskiej „Saską Szwajcaryą“. Góry Łużyckie, zbudowane z granitu, nie tak łatwo ulegają zniszczeniu i mają kształt płaskowyżu. b) Góry Izerskie i Kerkonosze (*Iser-ee. Riesengebirge*) ciągną się od poprzednich na wschód po prze-

łącz Libawską (*Liebauer Pass*), przez którą prowadzi kolej. Góry Izerskie są lesiste, mało zaludnione, w nich wznosi się szczyt Tafelfichte do wysokości 1120 m. Góry te przeważnie zbudowane są z granitu, gnajsu i łupków krystalicznych. Kerkonosze wznoszą się najwyżej w górach Czesko-morawskich: niektóre ich szczyty sięgają do 1.500 m, a Śnieżka (*Schneekoppe*) nad 1.600 m. Są to góry ponure, na wysokich grzbietach pokryte moczarami i kosodrzewiną; kopcowate szczyty są nagie, stoki gór pokrywają gęste lasy szpilkowe. Zaludnienie jest dość gęste pomimo trudnych warunków życia. Mniejszość mieszkańców trudni się rolnictwem i chowem bydła, większość przeważnie tkactwem, nadto rąbaniem drzewa i węglarstwem, wyrobem zabawek z drzewa i instrumentów muzycznych. W porze zimowej bywają nieraz mieszkańcy wyższych gór, zamieszkujący rozrzucone domostwa (tak zwane „budy“), przez zasypy śnieżne na kilka miesięcy odcięci od świata i zginęliby, gdyby nie starali się zaopatrywać naprzód w najniezbędniejsze potrzeby życia.

c) Wyżyna Kłodzka (*Glatzer Gebirgsland*) jest górami obwałowaną kotliną górską i sięga na wschodzie do przełęczy, zwanej „*Spornhauer Pass*“ w pobliżu źródeł Morawy. Tylko południowo-zachodnia, północno- i południowo-wschodnia krawędź tej wyżyny należy do Austrii, reszta do Prus. W południowo-zachodniej krawędzi znajduje się słynny las kamienny koło Adersbachu i fantastyczne skały pod Weckelsdorfem. Na południowym wschodzie od wąwozu Nachodzkiego ciągną się góry Orlickie (*Adler Gebirge*). Najwyższy szczyt, Śnieżka Szpiglicka (*Spieglitzer Schneeberg*, przeszło 1.400 m) wznosi się na krawędzi południowo-wschodniej na granicy Czech, Moraw i Śląska pruskiego. d) Morawsko-śląskie Jasioniki (*Mährisch-schlesisches Gesenke*) ciągną się po Odrę. Część północno-zachodnia jest znacznie wyższa, w niej wznosi się Pradziad (*Altwater*) do blisko 1500 m; południowo-wschodnie Jasioniki są uprawną falistą wyżyną, na której południowo-wschodnim krańcu wznoszą się Góry Odrzańskie (*Oder-Gebirge*).

Kraj teras wyżu Czesko-morawskiego.

Obszar między górami krańcowymi (Lasem Czeskim, Rudawami i Sudetami) a Dunajem i Morawą rozpada się na terasy, obejmujące północną część Austrii Dolnej, Czechy i zachodnie

Morawy. We wnętrzu Czech rozróżnia się trzy główne terasy. Południowa najwyższa sięga do Łużnicy i Wotawy. Terasa średnia sięga do Sazawy i Berounki. W terasie tej wznoszą się góry Brdy jeszcze do 800 m. W północnej najniższej terasie, która wznosi się przeciętnie do 300 m, wystrzeliły jeszcze na zachodzie koło Tepl góry do 900 m (*Tepler-Gebirge*).

W północno-wschodnich Czechach rozciąga się poza temi 3 terasami za Elbą wyżyna Jiczyńska a po obu brzegach Łaby wznoszą się Czeskie góry Środkowe (*Böhmisches Mittelgebirge*). Są one wulkanicznego pochodzenia. W nich wznosi się Mileszówka (*Mileschauer oder Donnersberg*) blisko do 850 m. Przedłużenie południowej terasy czeskiej nad Dyją (*Thaya*) wypełnia południowo-zachodnie naroże Moraw i północno-zachodnią część Austrii Dolnej. Na granicy między Austrią Dolną a Górną występuje tu wybitniej tak zwany *Greiner-Wald* a dalej ku wschodowi *Mannhartsberg*, przepoławiający północną część Dolnej Austrii. Na granicy Czech i Austrii Dolnej wznosi się *Jägerhüttenberg* do przeszło 1.100 m. Środkowa terasa czeska przedłuża się ku wschodowi jako środkowa terasa morawska po Schwarzwagę. Śródniej występują wybitniej góry Iglawskie (*Iglauer Bergland*). Północna część zachodnich Moraw tworzy odrębną terasę, na której znajdują się koło Blanska słynne jaskinie pod Sloupem i niezwykła przepaść, zwana Macochą, na 160 m głęboka.

Do krajów sudeckich zaliczamy Czechy, Śląsk i Morawy, chociaż część wschodnia Śląska i Moraw należy już do Karpat. Klimat w §. 12.

§. 33.

Wody gór Czesko-morawskich.

Główny dział wód europejskich ciągnie się grzbietem Lasu Czeskiego, a następnie poniżej południowej granicy Czech zwraca się na północny wschód, wijąc się ciągle blisko granicy Czech i Austrii Górnej, następnie Czech i Moraw. Na granicy między Czechami a Morawami nie wznosi się wszakże żaden wybitny wał górski. Dalej ciągnie się główny dział wodny Jasionikami i niskim grzbietem między Odrą a Beczwą, pod Weisskirchen przechodzi na Beskid zachodni.

Toteż część krajów, leżących w górach Czesko-morawskich, należy do zlewiska morza Północnego przez Łabę, część

do zlewiska Bałtyckiego przez Odrę i Wisłę, a część do zlewiska morza Czarnego przez dopływy Dunaju.

I. Zlewisko morza Niemieckiego:

Łaba (*Elbe*) wypływa w Kerkonoszach, płynie najpierw przeważnie na południe, od Pardubic zwraca się na zachód i staje się odtąd spławną. Od Kolina do Litomierzyc (*Leitmeritz*) płynie w kierunku północno-zachodnim. Z prawego brzegu przyjmuje *Izerę*, z lewego zaś pod Melnikiem *Wettawę* (*Moldau*), a pod Litomierzycami *Ohrzę*. Od Litomierzyc przyjmuje kierunek północny, przełamuje góry Środkowe Czeskie i Piaskowce Nadłabskie, poczem opuszcza Monarchię. Najznacniejszym dopływem Łaby jest *Wettawa* (*Moldau*). Wypływa z Szumawy, od Budziejowic jest spławną. Z prawego brzegu przyjmuje *Wettawa* Łużnicę i Sazawę, z lewego brzegu Wotawę i Berounkę.

II. Zlewisko Bałtyckie:

1. Odra wypływa w górach Odrzańskich i po krótkim biegu opuszcza pod Boguminem (*Oderberg*) Monarchię. Do niej wpadają na obszarze Monarchii z lewego brzegu *Opawa* (*Oppa*), z prawego *Ostrawica* i *Olsza*.

2. Wisła wypływa na Śląsku z góry Baraniej, płynie na północ, a następnie na granicy Śląska austriackiego i pruskiego. (Dalszy bieg Wisły w rozdz. VI.).

III. Do zlewiska morza Czarnego i do dorzecza Dunaju należą także niektóre rzeki, płynące na obszarze gór Czesko-morawskich. (Które?).

Opisać w krótkości dalszy bieg Łaby i Odry i wymienić znaczniejsze dopływy tych rzek!

Roślinność i zwierzęta gór Czesko-morawskich w §§. 14. i 15.

§. 34.

Ludność krajów, należących do systemu gór Czesko-morawskich.

Kraje, położone w górach Czesko-morawskich, należą do rzędu najgęściej zaludnionych w Monarchii: w każdym z tych krajów mieszka przeszło 100 ludzi na 1 km² (por. §. 16).

Ludność jest w części słowiańska (jakiej narodowości?) w części niemiecka i wyznaje przeważnie religię katolicką. Warunki bytu są w ogóle dobre: jest tu podostatkiem lasów i ziemi ornej, gdziekolwiek znaczne bogactwo kopalni, brak

tylko soli. Kwitnie tu gospodarstwo leśne, rolnictwo, ogrodnictwo, miejscami uprawa wina, w wielu miejscach górnictwo. Ludność wszystkich krajów odznacza się w ogóle pracowitością i zapobiegliwością. toteż stanęły tu również wysoko przemysł, handel i oświata. Nawet ludność niektórych gór krańcowych, żyjąca w najtrudniejszych warunkach (porówn. §. 32.), stara się mozolną pracą zabezpieczyć sobie choć skromne utrzymanie, stwarza różne użyteczne gałęzie przemysłu, a swą pracowitością i wytrwałością jedna sobie współczucie i poważanie w całym ucywilizowanym świecie.

§. 35.

Królestwo Czeskie. (*Königreich Böhmen*).

*Granice, obszar? }
Góry, rzeki? }* } *Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!*

Ludność (5,843.000) składa się w znacznej liczbie z Czechów (63%), w mniejszej z Niemców (37%) i wyznaje przeważnie religię katolicką (96%).

Wspaniałe lasy, głównie szpilkowe, pokrywają wały górskie. Leśnictwo nie stanęło w żadnym kraju Monarchii tak wysoko jak w Czechach. Bardzo wysoko stoi rolnictwo, w szczególności uprawa pszenicy, żyta i owsa. Nadto uprawiają dużo jęczmienia, buraków, ziemniaków, wiele roślin strączkowych i lnu. Słynną jest uprawa chmielu, szczególnie koło miasta Żatec (*Saaz*). Bardzo wysoko stoi ogrodnictwo i sadownictwo (14 milionów drzew owocowych). Znaczny jest wywóz jabłek, śliwek suszonych i powideł. Uprawa wina, którą cesarz Karol IV. usilnie rozpowszechniał, utrzymała się tylko w niewielu okolicach (szczególnie około Melnika). Chów bydła stosunkowo nie jest bardzo znaczny, gdyż niewiele jest łąk i pastwisk. Hodują najwięcej bydła rogatego, nadto koni, mniej owiec i kóz. Znaczne jest pszczelnictwo, chów kur i gęsi. Na uwagę zasługują zwierzyńce i bażantarnie; liczne stawy dostarczają bardzo wiele ryb; połów ryb w rzekach jest mniej znaczny.

Czechy słyną od wieków z bogactwa kopalin. Znajdują się tam prawie wszystkie użyteczne kopaliny, tylko soli brakuje zupełnie. Niewiele jest złota, natomiast wiele srebra, szczególnie w Przybramie. Cynę wydobywają w monarchii Austryacko-

węgierskiej tylko w Czechach w kilku miejscowościach. Nadto wydobywają wiele żelaza i ołowiu także rtęć, miedź, siarkę, drogie kamienie, marmur, grafit, ziemię porcelanową. Bardzo znaczne są pokłady torfu, węgla kamiennego i brunatnego.

Bogactwo płodów surowych, szczególnie węgla i żelaza, i pracowitość mieszkańców wpłynęły na znakomity rozwój przemysłu. Pod tym względem zajmują Czechy po Austrii Dolnej pierwsze miejsce w Monarchii. Najznaczniesze są wyroby tkackie, szczególnie lniane, wełniane i bawełniane w północnych okolicach Czech.

Uboga ludność Rudaw zajmuje się koronkarstwem. Wyrobów żelaznych, jak maszyn, broni, narzędzi, gwoździ, igieł i t. p., dostarczają najwięcej okolice, obfitujące w węgiel, jak okolice Kladna i Pragi. W okolicach Lasu Czeskiego, jakoteż na północy i na granicy kraju od Moraw i Austrii Dolnej rozwinął się przemysł szklany, a czeskie wyroby szklane zajęły jedno z pierwszorzędných miejsc na świecie. Znakomity jest wyrób różnorodnych naczyń glinianych, a także i porcelanowych, tudzież wyrób przetworów chemicznych. Fabrykacya zapalek cieszy się wielkiem powodzeniem, wywóz jest bardzo znaczny. Znakomicie rozwinęło się cukrownictwo. Browary są po całym kraju rozrzucone, a piwo pilzneńskie ma sławę światową. Gorzełń jest stosunkowo niewiele. Fabrykacya papieru, drukarstwo i drzeworytnictwo stanęły wysoko.

Gęstość zaludnienia, wielka produkcyja rolnicza i przemysłowa wpłynęły bardzo korzystnie na rozwój handlu, któremu służą nadto doskonałe środki komunikacyjne, szczególnie liczne koleje i drogi wodne. Na Wełtawie i Łabie kursują parowce.

Oświata stoi bardzo wysoko, szkół wszelkich kategorii jest bardzo wiele, liczne są szkoły fachowe, rozmaite zbiory naukowe i zbiory dzieł sztuki. Bardzo liczne stowarzyszenia pracują nad rozwojem oświaty i dzieł sztuki.

Stolica kraju Praga (z przyległościami 314.000 m.) leży nad Wełtawą, prawie w samym środku Czech w punkcie, w którym się krzyżują wszystkie ważniejsze koleje i drogi. Jako najdawniejsza stolica królestwa posiada cenne i mnogie zabytki historyczne. Miasto składa się ze Starego i Nowego Miasta na prawym brzegu Wełtawy, a z Małej Strony i Hradczyna na lewym brzegu tej rzeki.

Na górze Hradczynie wznosi się wielki zamek rezydencyjny i wspaniały gotycki kościół św. Wita, z pomnikiem św. Jana Nepumucena i grobami królów czeskich. Z góry odsłania się rozległy widok na miasto. Mosty łączą części miasta, położone po obu brzegach Wełtawy; słynny kamienny most Karola IV. został niedawno znacznie uszkodzony wskutek wylewu Wełtawy. Miasto jest rezydencją księcia arcybiskupa, posiada dwa uniwersytety, czeski i niemiecki, najstarszy w Monarchii (z r. 1348); dwie politechniki, czeską i niemiecką. W mieście i na przedmieściu panuje silny ruch przemysłowy i handlowy.

W pobliżu wznosi się Biała góra (bitwa w r. 1620.) Nad Łabą leży Königgrätz (*Kralowj Hradec*, bitwa w r. 1866). Pardubice, ważne rozdroże kolejowe. Kolin, zwycięstwo Dauna nad Fryderykiem II. w r. 1757. Melnik, przy ujściu Wełtawy, słynie z uprawy wina. Litomierzyce leżą w bardzo urodzajnej okolicy. Aussig, ważne miasto handlowe, Bodenbach, ważna stacya kolejowa. W północnej części Czech, w dorzeczu Nisy, dopływie Odry, leżą: Haida i Gablonz, słynące z wyrobów sztucznych kamieni szlachetnych ze szkła (dyamenty czeskie); Liberec (*Reichenberg*), jedno z najbar dziej fabrycznych miast Monarchii, ognisko wyrobów bawełnianych i wełnianych.

Na północ od Reichenbergu Friedland, zamek z historycznymi zbiorami (z czasów Wallensteina), przemysł tkacki. Rumburg z wielkimi fabrykami wyrobów lnianych (weba rumburska). Nad Wełtawą: Budziejowice, ważne miasto przemysłowe i handlowe. Nad Łużnicą: Tabor, miasto, które powstało z dawnego obozu Husytów. W dorzeczu Berounki: Marienbad, miejsce kąpielowe, Taus (Domažlice) z wielką fabrykacją szkła. Pilzno, na rozdrożu kolejowem, drugie miasto po Pradze, w okolicy, obfitującej w węgiel kamienny, wielkie browary. Przybram z akademią górniczą, ma najbogatszą w Czechach kopalnię srebra; szyb św Wojciecha, głęboki na przeszło 1.000 m, jest najgłębszym na ziemi. Na pnc.-zachód od Pragi, w dorzeczu Wełtawy: Kladno z bogatymi pokładami węgla. Nad Ohrzą i w jej dorzeczu Cheb (*Eger*), ognisko przemysłu tkackiego, pamiętny śmiercią Wallensteina w r. 1634. W pobliżu słynne miejsce kąpielowe Franzens-

bad. — Karlsbad, jedno z najslawniejszych miejsc kąpielowych na kuli ziemskiej. W pobliżu wielkie fabryki porcelany. Žatec (*Saaz*) słynne uprawą chmielu. Joachimsthal z kopalniami srebra. Tu najpierw bito talary, stąd ich nazwa. Dux, w okręgu wielkich kopalń węgla. Cieplice (*Teplitz*) z gorącymi źródłami.

§. 36.

Margrabstwo Morawskie. (*Markgrafschaft Mähren*).

Granice, obszar? }
Góry, rzeki? } Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!

Ludność (2,277.000), przeważnie słowiańska $\frac{7}{10}$, (jakiej narodowości?), w znacznie mniejszej liczbie niemiecka ($\frac{3}{10}$), wyznaje przeważnie religię katolicką (95%).

Kraj pochylony jest ku południowi i południowemu wschodowi i ma z pomiędzy krajów sudeckich najłagodniejszy klimat. Gdy nadto ziemia jest bardzo urodzajną, kwitnie tu rolnictwo. Najżyźniejszą jest nizina Hanna we środku kraju. Najwięcej uprawiają żyta i owsa, wiele jęczmienia i pszenicy; nadto rośliny strączkowe, ziemniaki, buraki, len i konopie. Ogrodnictwo stoi wysoko, na południu uprawiają także wino. W nizinach i na pagórkach rosną przeważnie lasy dębowe i bukowe, w górach lasy szpilkowe. Znaczny jest chów bydła, szczególnie chów bydła rogatego i koni; hodują także dosyć owiec, kóz i świń, kur i gęsi.

Górnictwo dostarcza wiele żelaza i węgla kamiennego i brunatnego, nadto wydobywają alun i grafit. Szlachetnych kruszców i soli niema tu wcale.

Pod względem przemysłu Morawa stoi bardzo wysoko i zajmuje tuż po Czechach pierwsze miejsce w Monarchii. Bardzo znaczny jest wyrób sukna, materyj bawełnianych, płótna i cukru burakowego. Ważny jest także wyrób towarów żelaznych, t. j. maszyn, szyn kolejowych, stali, naczyń itd. Browarnictwo stoi wysoko; w kraju jest kilka fabryk tytoniu.

Z powodu bardzo korzystnego położenia między zachodnimi i wschodnimi krajami Monarchii i bardzo dobrych lądowych środków komunikacyjnych, tudzież bogactwa płodów surowych i wyrobów przemysłowych, handel jest bardzo ożywiony; wywóz jest o wiele znaczniejszy, niż przywóz.

Oświata stoi bardzo wysoko.

Stolica kraju Berno (*Brünn*, 95.000 m.) leży na wzgórzu między Szwarcawą a Cwitawą na skrzyżowaniu dróg, prowadzących z Węgier do Czech, z Austrii na Śląsk i do Niemiec, i ma wskutek tego ożywiony handel i licznie odwiedzane jarmarki. Kwitnie tu przemysł, wyrabiają szczególnie sukna. Jest tu siedziba biskupa i szkoła politechniczna. Nad Morawą: Ołomuniec (*Olmütz*), twierdza, siedziba arcybiskupa. Kromierzyż (*Kremsier*), mia. pamiętne z posiedzeń Rady Państwa (1848—1849). Węgierski Hradec (*Ungarisch-Hradisch*); w pobliżu Wellehrad, starodawna stolica państwa Wielko-morawskiego, gdzie św. Metody i Cyryl głosili chrześcijaństwo. Nad Beczwą: Przerów (*Prerau*) na rozdrożu najważniejszych kolei żelaznych. W dorzeczu Morawy: Sternberg i Schönberg słyną z wyrobów lnianych, Prościejów (*Prossnitz*) zaś handlem zboża. Nad Dyją: Znojmo (*Znaim*) i Mikułów (*Nikolsburg*) odznaczają się uprawą wina. Nad Iglawą: Iglawa, drugie ognisko wyrobów sukienniczych. Nad Cwitawą Blansko, wielkie huty żelazne. W dorzeczu Szwarcawy: Austerlitz (*Slawków*), pamiętne bitwą „trzech cesarzy“ r. 1805. Nad Ostrawicą: Morawska Ostrawa (*Mährisch-Ostrau*) w okolicy wielkich pokładów węgla kamiennego; w pobliżu znaczne huty żelazne.

§. 37.

Księstwo Śląskie. (*Herzogthum Schlesien*).

Granice, obszar? }
Góry, rzeki? } Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!

Ludność (606.000) w większej części (52%) słowiańska (jakiej narodowości?), w mniejszej niemiecka (48%), wyznaje w przeważnej liczbie (85%) religię katolicką, w znacznie mniejszej liczbie (13%) religię protestancką.

Klimat jest ostry, a gleba mało urodzajna; z tych powodów jest dochód z rolnictwa pomimo starannej uprawy roli nieznaczny i nie pokrywa potrzeb mieszkańców; uprawiają najczęściej żyta, owsa, ziemniaków, buraków i lnu. Znaczny jest chów bydła rogatego, koni, owiec i świń; myśliwstwo daje dość znaczne dochody, niemniej połów ryb w rzekach i stawach.

Górnictwo dostarcza bardzo wiele węgla kamiennego, dosyć żelaza i gipsu. Bardzo wysoko stoi przemysł, szczególnie wyrób

towarów wełnianych, lnianych i bawełnianych, ważnym jest także wyrób towarów żelaznych i cukrownictwo. Oświata stoi wysoko. — Stolica kraju Opawa (*Troppau*, 22.000 m.) nad rzeką tejsamej nazwy z fabrykami sukna.

W dorzeczu Opawy i nad jej dopływami leżą: Karniów (*Jägerndorf*) z fabrykami sukna; Freiwaldau, przemysł lniany; Karlsbrunn, miejsce kąpielowe. W dorzeczu Nisy leży Gräfenberg ze słynnym zakładem hydropatycznym. Nad Olszą: Cieszyn na drodze, prowadzącej przez Jabłonków, ma ożywiony handel i znaczny przemysł. Bielsko (*Bielitz*) nad Białą słynie wyrobami sukienicznymi. Bogumin (*Oderberg*) nad Odrą, ważna stacja kolejowa na granicy pruskiej.

ROZDZIAŁ VI.

Obszar karpacki.

§. 38.

Karpaty.

Karpaty w przeważnej części ciągną się na obszarze monarchii Austriacko-węgierskiej, bo tylko stoki wschodnie i południowe krańcowych gór Siedmiogrodzkich należą do Rumunii.

Karpaty są dalszym ciągiem Alp i roztaczają się łukiem po lewym brzegu Dunaju od Preszburga po Orsowę. Od zachodu dotyka ich podnóży nizina nad Morawą, od północy Nadwiślańska i Naddniestrzańska, od wschodu dolina Seretu, od południa nizina Wołoska.

Karpaty są w ogólności niższe od Alp, nie mają lodowców, brak im też wielkich jezior, które Alpom nadają tyle uroku. Najwyższe piętra Karpat podobne są poniekąd do wewnętrznego szlaku Alp; widzimy w nich nagie szczyty, potoki górskie, szumiące po kamieniach, spadające po stromych stokach w przepaści, widzimy również rozległe przestrzenie pokryte kamieniami i rumowiskiem, nadto strome nagie ściany, na kilkadziesiąt metrów wysokie. Roślinność karpacka ma wiele podobieństwa do roślinności alpejskiej (por. §. 14.): widzimy tu zielone kobierce łąk, rozległe lasy liściaste i szpilkowe, wyżej kosodrzewinę, a na najwyższych szczytach i grzbietach porosty. Liczne trzody, pasące się w porze letniej na halach, kozice tatrzańskie, wspinające się po nagich skałach, orły, szybujące ponad szczytami,

przypominają nam żywo kraje alpejskie. Liczniej, niż w Alpach, znajdujemy tu dzikie drapieżne zwierzęta, jak niedźwiedzie, wilki i inne.

Karpaty zbudowane są przeważnie ze skał osadowych, szczególnie z piaskowca, tudzież z wapienia, niektóre pasma ze skał pierwotnych; na znacznych obszarach znajdujemy skały wybuchowe.

Ze względu na budowę geologiczną różnią się wybitnie: *a)* Pas zewnętrzny, ciągnący się łukiem od Dunaju do źródeł rzeki Viso, dopływu Cisy, i do źródeł Złotej Bystrzycy, dopływu Seretu; w nim przeważa piaskowiec. *b)* Pas wewnętrzny od Wagu po górny bieg Cisy. W pasie tym przeważają granity, łupki krystaliczne, a nadto na znacznych przestrzeniach występują skały wybuchowe. *c)* Karpaty Siedmiogrodzkie składają się z gór krańcowych, opasujących wyżynę. Góry krańcowe Siedmiogrodzkie zbudowane są przeważnie ze skał pierwotnych, a na wyżynie środkowej występują miejscami piaskowce, miejscami skały wybuchowe.

Dla łatwiejszego przeglądu dzielimy Karpaty na:

I. Zachodnie od Dunaju do wyłomu Popradu;

II. Wschodnie od wyłomu Popradu do źródeł rzeki Viso i do źródeł Złotej Bystrzycy;

III. Siedmiogrodzkie.

I. W Karpatach zachodnich rozróżniamy pas zewnętrzny i wewnętrzny. Granicę między tymi pasami stanowią doliny Wagu, Orawy, Dunajca i Popradu.

a) W pasie zewnętrznym ciągną się:

1. Małe Karpaty od Dunaju na północ do doliny Miiawy, dopływu Morawy. Są one dalszym ciągiem gór Litawskich i tak samo, jak one, ze skał pierwotnych zbudowane. Dunaj przerwał związek obydwu pasm. Są to góry niskie (500—600 *m*), przeważnie lasami pokryte.

2. Bielawy ciągną się do źródeł Beczwy, a liczne ich rozgałęzienia zapełniają wschodnie Morawy. Góry te mało są zaludnione. Szczyt Jaworzyna wznosi się do 970 *m*, przełęcz Vlára prowadzi z doliny Morawy do doliny Wagu.

3. Beskid Zachodni ciągnie się po wyłom Popradu w nim wznosi się Łysa góra na przeszło 1.300, Barania góra na przeszło 1.200 *m*. Przełęcz Jabłonkowska spada

niżej 600 m; przez przełęcz tę prowadzi kolej ze Śląska do Węgier. Na wschód od przełęcz Jabłonkowskiej i góry Baraniej Beskid Zachodni nieco się obniża, poczem w wspaniałej grupie Babiej góry dosięga najznaczniejszej wysokości (1.725 m). Na wschód od Babiej góry ciągną się Gorce i uroczyska Pieniny. Liczne doliny Beskidu Zachodniego, staczające się w różnych kierunkach, są gęsto zaludnione; podgórze Beskidu Zachodniego sięga prawie aż po Kraków.

b) W pasie wewnętrznym Karpat zachodnich stanowią:

1. Tatry najwynioślejszą i najokazalszą grupę karpaccą. Wznoszą się one na podstawie, 800 m wysokiej, z czterech otaczających je dolin, a mianowicie: Nowotarskiej nad Dunajcem, Orawskiej nad Orawą, Spiskiej nad Popradem i Liptowskiej nad Wagiem. Widok Tatr jest wspaniały: wyglądają one jak olbrzymia skalista twierdza; wierzchołki nagie w kształcie wieżyc i iglic wznoszą się ponad grzbiet wysoki, poniżej płaszczem ciemnych borów okryty.

Tatry są zbudowane głównie z granitu i gnajsu, na wschodzie występuje wapień. Snują się one tylko jednym pasmem przeważnie od zachodu na wschód i wysyłają prawie prostopadle do głównego grzbietu liczne krótkie odnogi. Zaczawszy od ujścia Orawy piętrzą się Tatry coraz wyżej ku wschodowi, a na wschodzie wznoszą się najwyżej szczytami: Łomnicą, Krywaniami i Gierlachem (*Gerlsdorfer Spitze* 2.660 m), który jest najwyższym szczytem w Karpatach. Stopy Tatr, zwane ze strony północnej Podhalem, przykrywa cienka warstwa lichej gleby. Ponad Podhale wznoszą się regle do przeszło 1.300 m, okryte lasami, poniżej liściastymi, powyżej szpilkowymi, głównie świerkowymi; wyżej wznosi się kraina kosodrzewiny do 1.700, miejscami do 1.900 m; wyżej jeszcze sięgają hale, t. j. kraina pasznych łąk, aż do grzbietów górskich. W lecie zapełniają się hale stadami bydła i owiec. Wszakże taksamo, jak w Alpach, znaczne obszary Tatr pokryte są kamieniami i okruchami skalnymi (piargi). Ponad hale wznoszą się turnie. Płaty zlodowiałego śniegu wśród cienistych dolin, zdala widoczne, przypominają, że tu już się zaczyna granica wiecznego śniegu. Stopy turni wieńczą liczne jeziora górskie w ilości 112, największe z nich jest Morskie Oko. Od Pięciu Stawów spada wodospad Siklawa z wysokości 66 m.

2. Niższe Tatry czyli góry Liptowskie pomiędzy górnym Wagiem a górnym Hronem. Z niemi łączy się na zachodzie:

3. Fatra.

4. Góry Nitrzańskie ciągną się pomiędzy Wagiem a Nitrawą.

5. Rudawy Węgierskie, pomiędzy Nitrawą, Ipolą, Sajó, Hernadem i podłużną doliną Hronu, składają się z licznych grup, między któremi odznaczają się krystaliczne góry Vjopor i trachitowe góry Szemnickie i Kremnickie. Góry te obfitują w kruszcze, jak złoto, srebro, miedź i inne.

6. Hegyalja (czyt. Hedyalja) między Hernadem a Bodrogiem, są to góry trachitowe ze słynnemi winnicami, szczególnie na południu w górach Tokajskich.

7. Ku południowi wysunęło się kilka grup górskich, między niemi trachitowe góry Matra.

II. Karpaty wschodnie ciągną się od wyłomu Popradu do źródeł rzek Viso i Złotej Bystrzycy, zbudowane są z piaskowca, pokryte gęstymi lasami i nie mają większych podłużnych dolin. Ku nizinie Węgierskiej spadają stromo, ku Galicyi stopniami:

Dzielią się na:

a) Beskid Nizki.

b) Beskid Lesisty (Wschodni albo Wysoki) do źródeł rzeki Viso i Złotej Bystrzycy. Beskid Lesisty podnosi się stopniowo ku wschodowi (900—2.000 m.) Najwyższy ze szczytów Czarnej góry, Howerla, wznosi się na 2.060 m. Tak, jak w Tatrach, można tu odróżnić krainy, podobne do Podhala, regli i polan (hal) czyli połonin, brak tylko turni. Na rozległych połoninach wypasają liczne stada bydła, szczególnie owiec. Przez Karpaty wschodnie prowadzą przełęcz Dukielska, Łupkowska, Vereczke i Delatyńska. Wewnątrz łuku karpackiego ciągną się w północno-wschodnich Węgrzech wzdłuż Beskidu wybuchowe góry Vihorlat.

III. Karpaty Siedmiogrodzkie.

Wyżyna Siedmiogrodzka jest płaskowzgórzem, otoczonem górami krańcowemi.

Wał gór krańcowych łagodnie spada ku Mołdawii, stromo ku nizinie Wołoskiej, a ku nizinie Węgierskiej otwiera się sze-

rokami dolinami rzeczniemi. W wale północnym wznoszą się niektóre szczyty do znacznej wysokości, jak Ineu (2.280 m). Południowy wał, zwany Alpami Transsylwańskimi, wznosi się najwyżej ze wszystkich, a szczyt Negoj sięga do 2.540 m. Wał południowy i wschodni pokryte są gęstymi lasami. W wale zachodnim wznoszą się obok innych pasm Rudawy Siedmiogrodzkie.

Wyżyna Siedmiogrodzka przetrzięta jest licznymi dolinami rzeczniemi. Wyżyna wznosi się najwyżej na wschodzie; stąd też płyną rzeki i ścielą się doliny rzeczne przeważnie ku zachodowi i południowi. Na wyżynie wznoszą się pasma gór; najwyższe są góry trachitowe Hargitta między górnym Maroszem i Alutą z szczytem tejsamej nazwy, sięgającym prawie do 1.800 m.

Wyżyna Siedmiogrodzka pokryta jest w dolinach rzecznych ziemią orną, a na wzgórzach pięknymi lasami liściowymi, szczególnie dębowymi i bukowymi. W kierunku zachodnim ścielą się rozległe niziny rzeczne, których odpływ przerywa się przez wał zachodni; wszakże i przez inne wały prowadzą drogi i koleje wyłomami rzeczniemi, wąwozami i przełęczami do sąsiednich krajów a mianowicie: na wale północnym przez przełęcz Rodneńską, na wschodnim przez przełęcz Ojtos, na południowym zaś przez przełęcz Tömös, przez wyłom Aluty w wąwozie Czerwonej Wieży i wyłom Szylu w wąwozie Wulkańskim.

Od źródeł Szylu zwracają się krańcowe góry Siedmiogrodzkie pod nazwą gór Banackich na południe i sięgają do wyłomu Dunaju pod Orsową. Tutaj przerwał Dunaj związek tych gór z górami półwyspu Bałkańskiego.

§. 39.

Wyżyny i niziny zewnątrz Karpat.

Zewnątrz łuku Karpackiego zajmują północno-wschodnie obszary Monarchii częścią płasko wyże, częścią niziny.

Płaskowyże należą do południowego pasma wyżyn wschodnio-europejskich, (zwanych niewłaściwie wałem uralско-karpackim), przerywających niż wschodnio-europejski czyli Sarmacki. Z wyżyn tych, wznoszących się na wielkich obszarach tuż poza północno-wschodnimi i wschodnimi granicami Monarchii, sięgają w głąb Monarchii:

1.) Wyżyna Krakowska (przeszło 300 m do 360 m), na lewym brzegu Wisły.

2.) Roztocze Żółkiewskie, do 300 m wysokie, między Sanem a Bugiem

3.) Podole, wznoszące się od 300—470 m, obejmujące lewe dorzecze Dniestru. Za granicę Podola przyjmuje się linię, pociągniętą na południe od Brodów na Lwów, a od Lwowa na południe do Dniestru.

Z północy spada wyżyna Podolska stromo ku kotlinie Nadbużańskiej. Rzeki wyłobiły w niej głębokie doliny. Na północnej krawędzi powstały niskie pasma górskie, jak Gołogóry, ciągnące się od Lwowa do Złoczowa, Woroniaki, ciągnące się od Złoczowa do wyżyny Wołyńskiej; odosobnione są Miodobory czyli Toutry nad Zbruczem. Wyżyna Podolska ma przeważnie charakter stepowy, pokrywa ją czarnoziem; dawne stepy zamieniono na role, pozostał tylko jeszcze step Pantalichy między Seretem a Zbruczem.

U podnóża Karpat tudzież między wyżynami roztaczają się nizina Nadwiślańska, nizina Nadbużańska i nizina Naddniestrzańska. Niziny te pokryte są przeważnie ziemią napływową, która w części jest orną ziemią lub pastwiskiem miejscami tworzy wydmy piaszczyste lub bagna, szczególnie nad Bugiem i Dniestrem.

Klimat obszaru Karpackiego i północno-wschodnich krajów Monarchii w §. 12.

§. 40.

W o d y.

Główny dział wód europejskich przechodzi przez Karpaty i na północy od Karpat (którędy?)

Rzeki karpackie należą tedy w części do zlewiska Bałtyku przez Wisłę, w części do zlewiska morza Czarnego przez Dniestr i Dunaj. Do zlewiska morza Czarnego należy także dopływ Dniepru Styr, mający swe źródła w Galicyi.

I. Zlewisko Bałtyku:

Wisła wypływa na północnych stokach góry Baraniej, w Beskidzie Zachodnim, na Śląsku austryackim. Płynie popod wyżynę Krakowską, następnie przez nizinę Nadwiślańską gra-

nicą Monarchii, poczem pod Zawichostem po przyjęciu Sanu opuszcza jej granice.

Opisać w krótkości dalszy bieg Wisły aż do ujścia!

Od Krakowa kursują na Wiśle małe parowce, nadto odbywa się żegluga na Wiśle i znaczniejszych jej dopływach na łodziach, tratwach, skutach i galarach.

Karpackie dopływy Wisły zawalone są w górnym biegu odtokiem skał; na nizinach niosą już tylko piasek lub namuł, a osadzając je w łożysku Wisły, tworzą w niej mielizny i ostrowy. Woda, wyparta z jednego miejsca, przelewa się na inne i tworzy wiry i tonie. Tym sposobem łożysko Wisły jest dosyć zmienne. Po wielkich deszczach i w czasie tajania śniegów powstają straszliwe wylewy Wisły i jej dopływów zazwyczaj trzy razy do roku. Wtenczas Wisła opuszcza czasem w niektórych miejscach dawne koryto i żłobi nowe wśród pól i łąk. Wszędzie widać ślady dawnych koryt, tak zwane „Wiśliska“. Znaczniejsze dopływy przyjmuje Wisła w ogóle z prawego brzegu. Na obszarze Monarchii wpadają do Wisły z prawego brzegu *Biała, Soła, Skawa, Raba, Dunajec, Wisłoka, San i Bug*, z lewego same małe rzeki: *Przemsza, Rudawa, Prądnik i Dłubnia*.

Znaczniejsze dopływy Wisły na obszarze monarchii Austriacko-węgierskiej: *Dunajec* powstaje w Tatrach z Czarnego i Białego Dunajca, które łączą się pod Nowymtargiem, dopływami jego są: *Poprad* i *Biała*. *San* tworzy granicę pomiędzy Beskidem Nizkim a Lesistym. Znaczniejszym dopływem jego z lewego brzegu jest *Wisłok*, dopływami z prawego brzegu *Wiar, Wisznia, Tanew*; ostatnia w górnym i dolnym biegu należy do Galicyi, w średnim do Królestwa Polskiego. *Bug* powstaje we wsi Werchobużu w pobliżu *Złoczowa*; poza granicami Monarchii łączy się z *Narwią* i wpada do Wisły. *Bug* przyjmuje z lewego brzegu *Peltew* i *Ratę*.

Zlewisko morza Czarnego:

1. *Styr* wypływa w okolicy *Podhorzec* w północno-wschodniej Galicyi, tworzy moczary i uchodzi poza granicami Monarchii do *Prypeci*, która jest dopływem *Dniepru*. *Ikwa* wypływa w pobliżu źródeł *Styru*, opuszcza po bardzo krótkim biegu Monarchię i poza jej granicami wpada do *Styru*.

2. Dniestr wypływa we wsi Wołczem w Beskidzie Lesistym. Górny jego bieg kończy się około Staregomiasta. Do Niżniowa płynie podmokłą niziną Naddniestrzańską. Potem wrzyna się w wyżynę Podolską i płynie bardzo kręto wśród wysokich brzegów. W czasie wezbrania nie mogą tu wody prędko odpłynąć, a stąd powstają wylewy w górnym biegu. Dniestr w biegu swym na wyżynie Podolskiej tworzy na pewnej przestrzeni granicę Galicyi od Bukowiny a następnie od Bessarabii.

Karpackie dopływy Dniestru z wyjątkiem *Strwiąża*, wpadającego z lewego brzegu, wpadają wszystkie z prawego brzegu, płyną przeważnie w kierunku północno-wschodnim i mają wszystkie cechy górskich rzek: spad stromy i łoże w górnym biegu kamieniste. Najważniejsze z nich są: *Stryj* z *Oporem*, *Świeca* z *Mizuńką*, *Łomnica* i dwie *Bystrzyce* (Sołotwińska i Nadwórniańska).

Dopływy podolskie płyną równolegle do siebie i wpadają wszystkie z lewego brzegu. Wypłukały one głębokie jary w wyżynie, miejscami zaś rozszerza się ich koryto i powstały wielkie stawy. Najważniejsze są: *Wereszyca*, która przepływa liczne stawy, największe koło Janowa i Gródka; *Gnila Lipa*; *Złota Lipa* ze stawem brzeżańskim; *Strypa*; *Seret* ze stawem tarnopolskim jest najdłuższym z dopływów podolskich; do Seretu wpada *Gniezna*; *Zbrucz* płynie na granicy Monarchii.

Od ujścia Stryja jest Dniestr splawnym, wszakże żegluga parowa na Dniestrze pomimo kilkakrotnych usiłowań nie mogła się jeszcze rozwinąć.

Opisać dalszy bieg Dniestru poza granicami Monarchii i wymienić jego znaczniejsze dopływy!

3. Z obszarów karpackich płyną liczne i znaczne rzeki do Dunaju, tak wewnątrz jak i zewnątrz łuku karpackiego. (Które?)

Kraje karpackie Przedlitawii.

§. 41.

Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem i księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem.

Granice, obszar?

Góry, niziny, rzeki?

} *Oznaczyć i opisać według mapy?*

Ludność (6,608.000) składa się w większej części z Polaków (przeszło 53%), w mniejszej z Rusinów (blisko 43%); nadto jest niewiele Niemców (3½%).

Jak rozmieszczoną jest ludność Galicyi podług narodowości?

Najwięcej jest wyznawców kościoła rzymsko-katolickiego (45½%), nieco mniej grecko-katolickiego (43%), religię mojżeszową wyznaje 11½%.

Galicya ma przeważnie ziemię orną, miejscami nawet bardzo dobrą. Tylko wyższe obszary karpackie, wydmy i moczary nadrzeczne nie nadają się do uprawy roli. W ogóle jednak ziemia nie bywa dość starannie uprawiana, stąd też w stosunku do dobroci gleby dochód z rolnictwa jest mniej znaczny; mimo tego jest Galicya krajem przedewszystkiem rolniczym. Najwięcej uprawiają owsa i jęczmienia, następnie żyta i pszenicy. Znaczną jest uprawa hreczki, kukurudzy, prosa, roślin strączkowych, szczególnie grochu, ziemniaków, buraków, kapusty, lnu i konopi; miejscami uprawiają tytoń. Uprawa owoców jest niedostateczna, dlatego też wiele owoców sprowadzają z Węgier.

Nie tylko obszary górskie, lecz i niektóre nizinne pokryte są lasami. Pomimo tego w niektórych okolicach daje się czuć dotkliwy brak drzewa, gdyż znaczne obszary kraju pozbawione są lasów. Gospodarstwo leśne nie jest dość staranne. Chów bydła dostarcza wiele małych, ale wytrwałych koni, wiele bydła rogatego, które do zachodnich krajów Monarchii w znacznej ilości bywa wywożone, nadto owiec, z których wielka ilość należy do ras uszlachetnionych; stosunkowo niewiele hodują kóz; znaczny jest chów świń. Drobiu hodują wiele, pszczelnictwo ciągle się wzmacnia.

Z powodu rozległości lasów znaczne jest myśliwstwo: znajdują się tu jeszcze liczne drapieżne zwierzęta, w zachodnich krajach Monarchii wytępione, jak wilki, niedźwiedzie i inne. Połów ryb w stawach jest dość znaczny, w rzekach wcale nieznaczny, gdyż dawniej ryby nierozważnie tępiono. Obecnie zapobiegają ustawy ich tępieniu z coraz lepszym skutkiem.

Galicya obfituje w liczne, bardzo użyteczne kopaliny, jak sól, naftę, wosk ziemny, węgiel kamienny i brunatny. W niewielkiej ilości wydobywają tu żelazo, galman, cynk, ołów i siarkę, szczególnie w Wielkiem księstwie Krakowskiem; są też łomy marmuru, alabastru i kamieni budowlanych.

Nizko stoi przemysł w Galicyi, tylko w zachodnich stronach kraju jest lepiej rozwinięty; tam słynie szczególnie Biała z wyrobów sukna. W wielu miejscach kwitnie tkactwo jako przemysł domowy. Najbardziej rozwinięte są te gałęzie przemysłu, które polegają na przerabianiu płodów rolniczych, jak gorzelnictwo, browarnictwo, wyrób potażu; obok nich rozposzechnione jest garncarstwo; fabrykacja papieru.

Handel jest dość znaczny; wywożą najwięcej bydła rogatego, soli, zboża, przywożą towary kolonialne i wyroby przemysłowe.

Oświata stoi jeszcze dość nisko, podnosi się jednak stacecznie.

Gł. m. Lwów (128.000 m.) nad rzeką Pełtwią w kotlinie, otoczonej wzgórzami. Rok założenia Lwowa nie jest wiadomy; to pewna, że gród ten istniał już w r. 1259. W r. 1340 dostał się pod panowanie Kazimierza W. Napadany często przez nieprzyjaciół, idących od wschodu, stawiał im dzielny opór. Wskutek swego położenia między morzem Czarnem a Bałtyckiem prowadził za panowania polskiego znaczny handel, szczególnie przed zajęciem Konstantynopola przez Turków. Dziś leży na rozdrożu ważnych kolei. (Jakich?). Lwów jest siedzibą najwyższych krajowych władz rządowych i autonomicznych, siedzibą trzech arcybiskupów: rz. kat., gr. kat. i orm. kat. Ma uniwersytet, szkołę politechniczną, 5 gimnazyów, szkołę wyższą realną, wyższą szkołę przemysłową, szkołę lasową, weterynarską, seminarjum nauczycielskie męskie i żeńskie, zakład imienia Ossolińskich z bogatą biblioteką i zbiorami naukowymi, słynne muzeum przyrodnicze im. Dzieduszyckich. Przemysł rękodzielniczy rozwija się pomyślniej, niż fabryczny. Nad miastem wznosi się Wysoki Zamek z pięknymi alejami, z ruinami starożytnego zamku i kopcem Unii lubelskiej; na górze Wronowskiej wznosi się cytadela.

W pobliżu Lwowa: Dublany z wyższą szkołą rolniczą, Winniki z fabryką tytoniu.

Nad Dniestrem: Sambor (14.000) na drodze, prowadzącej przez przełęcz Użocką do Węgier, ma sąd obwodowy; Żórawno, pamiętne pokojem, zawartym z Turkami w r. 1676; Halicz, dawna stolica książąt halickich; Zaleszczyki, stacja dla zboża i drzewa, spławianego Dniestrem.

Nad lewymi dopływami Dniestru: *a*) nad Wereszycą: Gródek, nad wielkim stawem, pamiętny śmiercią Jagielly w r. 1434; Czerlany z fabryką papieru. *b*) Nad Złotą Lipą: Brzeżany (10.000), nad wielkim stawem, z dawnym zamkiem po Sieniawskich, ma sąd obwodowy i gimnazyum. *c*) Nad Strypą: Buczacz ma gimnazyum, jest po Tarnopolu najważniejszym handlowym miastem Podola; pamiętny pokojem z Turkami w r. 1672. *d*) Nad Seretem: Tarnopol (26.000) nad wielkim stawem, na otwartej, bezleśnej wyżynie, odznacza się ostrym klimatem, ma sąd obwodowy, gimnazyum, seminaryum nauczycielskie męskie i szkołę niższą realną, składy zboża, słynne jarmarki na konie. *e*) Nad Gniezną, dopływem Seretu, i w jej dorzeczu: Zbaraż, pamiętny bohaterską obroną ks. Jeremiego Wiśniowieckiego przeciw Chmielnickiemu w r. 1649; Trębowla, niegdyś stolica udzielnego księstwa ruskiego, pamiętna obroną w r. 1675 (Zofia Chrzanowska), ma łomy pięknego piaskowca czerwonego i szarego, używanego na chodniki w sąsiednich miastach i we Lwowie. *f*) Nad Zbruczem: Podwołoczyska w miejscu, gdzie kolej Karola Ludwika styka się z kolejami rosyjskimi, na wielkie składy towarów.

Nad prawymi dopływami Dniestru i w ich dorzeczu: *a*) w dorzeczu Tyśmienicy: Drohobycz (18.000 m.) ma znaczny handel, wyrób parafiny i destylarnie nafty, posiada gimnazyum; w pobliżu Drohobycza Borysław z wielkimi kopalniami wosku ziemnego; Truskawiec, miejsce kąpielowe. *b*) Nad Stryjem: Stryj (16.000 m.) na rozdrożu kolei (jakich?) ma gimnazyum, tartak parowy. Nad Oporem: Skole, w pięknej dolinie górskiej, ma wielkie parowe tartaki. *c*) W dorzeczu Świicy: Bolechów ma warzelnię soli i garbarnie. Dolina z warzelnią soli. *d*) Nad Łomnicą: Kałusz z warzelnią soli. *e*) Między obiema Bystrzycami (Sołotwińską i Nadworniańską): Stanisławów (22.000 m.) na ważnym rozdrożu dróg żelaznych (jakich?), założony przez syna hetmana Stanisława Rewery Potockiego, jest siedzibą biskupa unickiego, ma sąd obwodowy, gimnazyum, szkołę realną i seminaryum naucz. męskie; miasto handlowe i przemysłowe.

Nad Prutem: Kołomyja (30.000 m.), ma sąd obwodowy i gimnazyum, rozwinięty przemysł garncarski i szkołę garncarską, destylarnie nafty. W pobliżu: Peczeniżyn

z wielką destylarnią nafty, Słoboda Rungurska z wielkimi kopalniami nafty. Niżej nad Prutem Śniatyn (11.000 m.), garbarnie, handel końmi i wołami. Nad Czeremoszem: Żabie, wieś huculska, najrozleglejsza i najludniejsza w kraju (5.500); Kutry, handel wołami, wyrób skór safianowych.

W dorzeczu Bugu: a) nad Bugiem: Busk, starożytny gród ruski; Kamionka Strumiłowa ze szkołą bednarską i kołodziejską; Sokal na ważnej niegdyś drodze handlowej z zachodu na wschód. b) Nad Ratają: Rawa ruska, pamiątna zjazdem Augusta II. z Piotrem W. w r. 1698. c) W dorzeczu Raty: Żółkiew, miejsce rodzinne Żółkiewskich, później własność Sobieskich. Ma kościół farny z pamiątkami po obu rodzinach. d) Nad Zołokiją Bełz, dawniej stolica udzielnego księstwa ruskiego.

W dorzeczu Styru: Olesko z ruinami zamku, w którym urodził się Michał Wiśniowiecki i Jan Sobieski; Brody (18.000 m.) miasto handlowe, siedzibą Izby handlowej, posiada gimnazjum. Na dziale między Styrem, Bugiem i Sereciem: Podhorce z zamkiem, w którym jest wiele cennych pamiątek, osobiście po Sobieskich.

Na lewym brzegu Wisły leży Kraków (76.000), w pięknej i urodzajnej okolicy. Miasto starożytne, do roku 1596 stolica Polski, do roku 1764 miasto koronacyjne królów polskich, od r. 1815—1846 rzeczpospolita. Na górze Wawel wznosi się zamek królewski z katedrą, w której są groby i pomniki królów i sławnych mężów Polski. Na wieży katedralnej wielki dzwon „Zygmunt“, u stóp Wawelu „Smocza jama“. W Krakowie znajdują się liczne zabytki starożytne. Z pomiędzy licznych kościołów odznacza się sławny kościół Panny Maryi, zbudowany w stylu gotyckim, z ołtarzem, rzeźbionym przez Wita Stwosza. Środek miasta otoczony jest plantacyami. Na rynku stoją Sukienice, zbudowane przez Kazimierza W. na składy towarów; dziś mieści się w nich Muzeum narodowe i wystawa obrazów i rzeźb; na rynku stoi też starożytny kościółek św. Wojciecha. Kraków jest siedzibą księcia biskupa, posiada Akademię umiejętności, uniwersytet Jagielloński, wyższy sąd krajowy, sąd krajowy, wyższą szkołę przemysłową, szkołę sztuk pięknych, 3 gimnazya, wyższą szkołę realną, seminarium naucz. męskie i żeńskie. Kraków jest portem na Wiśle i skupia w sobie ruch handlowy

zachodniej części kraju: posiada znaczne fabryki. Kraków jest jedną z największych twierdz Monarchii: broni przejścia z lewego brzegu Wisły do krajów, położonych w dorzeczu Dunaju. W pobliżu Krakowa kopce Krakusa i Kościuszki i mogiła Wandy. Okolice Krakowa słyną z niezwyklej piękności wido-ków (Panińskie skały, skała Kmity i inne). Na północno-zachodnim obszarze kraju po lewym brzegu Wisły leżą: Łobzów, szkoła kadecka; nad Rudawą Krzeszo-wice z pałacem Potockich. Dąbrowa, Siersza, Ja-worzno z pokładami węgla kamiennego, Tenczynek ze wspaniałemi ruinami zamku, fabryką fornirów i wielkim bro-warem. Czernichów nad Wisłą z niższą szkołą rolniczą.

Na prawym brzegu Wisły: Tyniec z ruinami sta-rożytnego opactwa Benedyktynów na skale. Podgórze (13.000 m.), założone po rozbiornie Polski, połączone z Krakowem mostem na Wiśle, posiada kilka fabryk i gimnazyum. W pobliżu na po-łudniu Swoiszowice z kąpielami siarczanemi. Niedaleko Wisły na wschód od Krakowa Niepołomice na krańcu puszczy Nie-połomickiej, z zamkiem myśliwskim po królach polskich. Na południowy wschód od Krakowa: Wieliczka z największemi na kuli ziemskiej kopalniami soli kamiennej.

Nad prawymi dopływami Wisły: *a)* nad Białą: Biała, znaczne miasto fabryczne i handlowe, słynie fabrykami płótna, *b)* Nad Sołą: Żywiec; wyrób sukna, płótna, wielki browar; niedaleko ujścia Soły do Wisły Oświęcim, niegdys stolica księstwa t. n. *c)* Nad Skawą: Wadowice, sąd obwo-dowy i gimnazyum; Zator, niegdys stolica księstwa tej nazwy; *d)* Nad Skawiną: Lanckorona z ruinami zamku; w po-bliżu Kalwarya Zebrzydowska, z klasztorem Bernardy-nów, słynne miejsce odpustowe; *e)* w pobliżu Raby: Bochnia z kopalniami soli, ma gimnazyum; *f)* Nad Dunajcem: Za-kopane w kotlinie u stóp Tatr, stacya klimatyczna w uroczej okolicy, zborny punkt do wycieczek w Tatry, ze szkołą prze-myślu drzewnego i szkołą koronkarską; Nowy targ przy po-łączeniu Czarnego i Białego Dunajca, w dolinie Nowotarskiej, stolica Podhala; Szczawnica, miejsce kąpielowe; Nowy Sącz (12.000 m.) blisko skrzyżowania kolei żelaznych, założony przez Wacława, króla czeskiego i polskiego, ma gimnazyum;

w pobliżu Stary Sącz z klasztorem Klarysek, założonym przez św. Kunegundę. Nad Popradem: Żegiestów, a w jego pobliżu Krynica, miejsca kąpielowe. W pobliżu Białej, dopływu Dunajca: Tarnów (niespełna 28.000 m.), stolica biskupa, ma sąd obwodowy, gimnazjum i seminaryum nauczycielskie męskie, kilka fabryk. *g*) Nad Wisłoką i w jej dorzeczu: Jasło ma gimnazjum; nad Ropą, dopływem Wisłoki Gorlice; w okolicy znajdują się znaczne kopalnie nafty; nad Jasiołką, dopływem Wisłoki, Dukla, na drodze do przełęczy Dukielskiej; prowadzi znaczny handel płótnem i winami węgierskimi. W pobliżu Iwonicz i Rymanów, miejsca kąpielowe. Rymanów ma szkołę rzeźbiarską. *h*) Nad Wisłokiem: Krosno z kwitnącym przemysłem tkackim i szkołą tkacką; w pobliżu Korczyna, odznaczająca się także przemysłem tkackim; Rzeszów (12.000 m.) ma sąd obwodowy, gimnazjum i seminaryum nauczycielskie męskie. W pobliżu Łańcut z zamkiem Potockich i fabryką likierów. *i*) Nad Sanem: Sanok ma sąd obwodowy i gimnazjum; Przemyśl (35.000 m.) pierwszorzędna twierdza. Przemyśl był niegdyś stolicą książąt ruskich, dziś jest siedzibą 2 biskupów, rzym.-kat. i grecko-kat. Ma sąd obwodowy, gimnazjum i seminaryum nauczycielskie żeńskie. Ruch przemysłowy i handlowy ożywiony. W pobliżu Przemyśla Krasieczyn z zamkiem książąt Sapiehów i browarem. Radymno z wyrobami powroźniczymi; Jarosław (18.000 m.) ma gimnazjum, znaczny handel i spław towarów do Gdańska. Nad Szklęm, dopływem Sanu, Jaworów nad stawem, niegdyś ulubione miejsce pobytu Jana III. Sobieskiego.

§. 42.

Księstwo Bukowiny. (*Das Herzogthum Bukowina*).

Granice, obszar
Góry, doliny, niziny, rzeki? } Oznaczyć i opisać według mapy!

Ludność (647.000) należy w znacznej części do narodowości ruskiej (42%), w nieco mniejszej do rumuńskiej (33½%), stosunkowo dość znaczna jest liczba Niemców (19%), mała liczba Polaków (3%). Jak rozmieszczone są te narody?

Najwięcej jest nieunitów (70%), religię rzymsko-katolicką wyznaje tylko 3% ludności, protestantów jest 2½%.

żydów 12%. Klimat jest łagodniejszy, niż w Galicyi, i sprzyja bardziej rolnictwu. W dolinach większych rzek ziemia jest bardzo żyzna i wydaje szczególnie wiele kukurudzy, znacznie mniej żyta i pszenicy. W okolicach górskich przeważa uprawa ziemniaków, owsa i jęczmienia. Na uwagę zasługuje także sadownictwo, uprawa jarzyn i tytoniu. Kraj wydaje także trochę wina.

Chów bydła mógłby się w danych warunkach lepiej rozwinąć. Hodują przedewszystkiem konie, bydło rogate, nadto owce i świnie. Chów koni i bydła rogatego znacznie się wzmaga. Drobiu jest podostatkiem. Myśliwstwo jest znaczne; corocznie ubija się jeszcze sporą ilość wilków i niedźwiedzi. Kraj ma też nieco kopalin: wydobywają trochę żelaza, miedzi i węgla brunatnego; pokłady soli znaczne.

Przemysł jest niéznaczny; w Czerniowcach jest fabryka machin i fabryka wyrobów bronzowych; wyrabiają nadto nieco towarów żelaznych w Jakobenach, a miedzianych w Pożorycie. Znajdują się też w kraju papiernie, gorzelnie, browary i huty szklane. Handel zajmuje się głównie wywozem płodów surowych za granicę kraju a przywozem wyrobów przemysłowych z zachodnich krajów Monarchii; dawniej był znaczny przewóz bydła rzeźnego z Bessarabii i Multan do Wiednia i krajów zachodnich. Koleje sprzyjają rozwojowi handlu, rzeki spławowi drzewa. Oświata stoi niżej niż w Galicyi. Gł. m. Czerniowce (54.000 m.) na wzgórzu na prawym brzegu Prutu, siedziba grecko-nieunickiego metropolity; posiada uniwersytet niemiecki, ma kilka fabryk i ożywiony handel. Seret nad rzeką tejsamej nazwy, miasto starożytne. Suczawa nad Suczawą, niegdyś stolica gospodarów mołdawskich. Radowce (*Radautz*) w pobliżu rzeki Suczawy, z wielką stadniną wojskową. Jakobeni nad Złotą Bystrzycą, ma kopalnie żelaza i huty żelazne.

ROZDZIAŁ VII.

Kraje korony węgierskiej.

§. 43.

Królestwo węgierskie. (*Das Königreich Ungarn*).

Obszar, granice? Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!

Układ pionowy. Węgry od północnego zachodu, północy, wschodu i południowego wschodu opasane są Karpata mi,

które nadto zalegają północno-zachodnią część kraju. Przedgórze alpejskie ciągną się w zachodniej i południowo-zachodniej części kraju, sięgając miejscami do prawego brzegu Dunaju.

Wymienić pasma karpackie i alpejskie na Węgrzech!

Znaczną część Węgier zajmują niziny, roztaczające się wewnątrz łuku karpackiego. Jeszcze północna część kotliny Wiedeńskiej sięga w głąb Węgier w zachodniej części kraju, zajmuje jednak tutaj tylko mały obszar (około 55 km²). Poza wylodem Dunaju pod Preszburgiem roztacza się Mała, dalej Wielka nizina węgierska. Nizina Mała czyli górno-węgierska, zwana także Preszburką kotliną, roztacza się po obu brzegach Dunaju, a na północy nad Wagiem i Nitrawcisza się wązkimi pasami, jakby podłużnymi zatokami, między Karpaty. Obszar tej niziny wynosi około 7.700 km². Poniżej Preszburga rozdziela się Dunaj na trzy główne i liczne poboczne ramiona i zamyka wyspy. Z pośród licznych wysp dunajowych odznaczają się rozległością i urodzajnością Wielka i Mała wyspa Schütt. Reszta niziny na północy, opasana Karpatami, jakoteż część południowo-wschodnia, sięgająca do Lasu Bakońskiego, jest również urodzajna, południowo-zachodnia zaś wskutek zbytku nawodnienia zabagniona. W niej leży jezioro Neusiedlerskie i moczary Hansag, w części osuszone.

Wielka nizina węgierska roztacza się na obszarze 97.000 km²; z nią łączy się dolina Drawy i nizina Sławońska; obie są bardzo urodzajne. Wielka nizina węgierska spada zwolna od północy na południe ku ujściu serbskiej Morawy, a od wschodu i zachodu ku dolinie Cisy. Pagórkowate krawędzie niziny u podnóża gór granicznych pokryte są ogrodami, winnicami i polami ornemi; miejscami wznoszą się wydmy, roztaczają się stopy trawiaste, łąki bujne i sitowia, wśród których kryją się małe stawy.

Nizina między Dunajem a Karpatami Siedmiogrodzkimi rozpada się na dwie części. Zachodnia, znacznie mniejsza, jest smugą piaszczystą, pogarbioną wydmami; sięga ona od Dunaju do niskich pagórków, ciągnących się od północy na południe i tworzących dział wód między Dunajem a Cisą. Wielka część tego obszaru zwie się stepem Keczke meckim. Część wschodnia, daleko większa, sięga od pomienionego działu wód do Karpat Siedmiogrodzkich a od Munkacza na północy

do Panczowy na południu. Połąć północna między Munkaczem, Ungwarem i Ujheli jest żyzna; w części środkowej rozciągają się puszczy, tj. stepy trawiaste; część południową, tj. Banat między Maroszem, Ciszą i Dunajem, zamieniono wskutek stosownej kanalizacji w bardzo żyzną ziemię. Smuga nizinna na prawym brzegu Dunaju po przedgórza alpejskie jest przeważnie bardzo żyzna, pokryta polami ornymi, lasami i winnicami. Na niektórych miejscach znajduje się na powierzchni Wielkiej niziny węgierskiej wiele sody i saletry.

Wszystkie rzeki węgierskie należą do dorzecza Dunaju. Wyjątek stanowi Poprad. (Por. §. 40).

Ludność Węgier wraz z ludnością Siedmiogrodu i Pobrzeża węgierskiego wynosi 15,152.000. Z tego przypada na Węgrów 46½%, na Rumunów 17½%, na Niemców 13½%, na Słowian 20½%, (Słowaków 13½%, Kroatów i Serbów 4½%, Rusinów 2½%). Najwięcej jest katolików 58%, z tych religii rzymsko-katolickiej 47%, grecko-katolickiej 11%; 44% nieunitów, 23% protestantów, 5% żydów.

Węgry obfitują w płody rolnicze. Rolnictwo zawdzięcza swe powodzenie żyzności gleby i klimatowi, uprawa roli nie jest bardzo staranna. Udają się liczne gatunki zboża, najwięcej uprawiają pszenicy i kukurudzy. Bardzo ważną jest produkcya tytoniu i wina. Pod tym ostatnim względem zajmują Węgry jedno z pierwszych miejsc na kuli ziemskiej i produkują więcej wina, niż reszta krajów Monarchii. Najcenniejsze gatunki są: tokajskie i erlauskie. Kwitnie też ogrodnictwo i sadownictwo. Olbrzymie pastwiska i łąki sprzyjają hodowli bydła. Koni, owiec i nierogacizny hodują tu więcej, niż we wszystkich innych krajach Monarchii razem. Znaczne jest myśliwstwo i połów ryb w jeziorach, stawach i rzekach. Pod względem bogactwa kopalin zajmują Węgry jedno z pierwszych miejsc w Europie. Wydobywają tu wiele złota, srebra, węgla kamiennego i brunatnego, żelaza, ołowiu i soli.

Przemysł węgierski nie rozwinął się jeszcze należycie. Więcej rozwinięty jest przemysł rękodzielniczy, niż fabryczny. Tkaniny wszelkiego rodzaju wyrabiają w wielkiej ilości przeważnie przemysłem domowym w gorszym gatunku; dość rozwinięte jest garbarstwo i garnearstwo, młynarstwo kwitnie. Wa-

żnem jest przerabianie płodów kopalnych: wyrób żelaza sztabowego, stali, drutu, blachy, naczyń itd. Znaczniejsze fabryki znajdują się w stolicy kraju. Tu też budują okręty. Handel jest bardzo znaczny i polega na wywozie rozlicznych płodów surowych, a na przywozie towarów kolonialnych i wyrobów przemysłowych. Wspierają go znakomicie liczne koleje, gościńce i drogi wodne.

Parowa żegluga odbywa się na Dunaju, Cisie, Drawie, Sawie, jeziorze Błotnem, kanale Begi i kanale Franciszka.

Oświata bardzo znacznie się wzmagą.

Stolica i rezydencja: Buda-Peszt (500.000 m.).

Buda wznosi się na wzgórzach na prawym brzegu Dunaju, ma zamek królewski i politechnikę. Peiszt leży na lewym brzegu Dunaju i połączony jest z Budą mostem łańcuchowym. Buda-Peszt leży na przejściu z pagórkowatego kraju do niziny węgierskiej, na końcu cieśni, którą Dunaj koło Wacowa przebywa, i na rozdrożu dróg bitych i kolei żelaznych. Po Wiedniu jest to największe i najpiękniejsze miasto naddunajskie. Buda była pierwotnie osadą rzymską. W średnich wiekach warowna Buda została stolicą Węgier, a bezbronny Peiszt, wystawiony na napady Mongołów, niszczał i dopiero w nowszych czasach się podźwignął. Buda-Peszt posiada akademię umiejętności, uniwersytet, bardzo rozbudzony przemysł i handel i wspaniałe budowle.

W północnej części kraju, między Dunajem a górną Cisą leżą: Presz burg (*Pozsony*) na lewym brzegu Dunaju, niegdys miejsce koronacyjne królów węgierskich; Trenczyn nad Wagiem, w pobliżu są kąpiele siarczane; Schemnitz (Szczawnica) z akademią górniczą i lasową, kopalniami złota i srebra; Kremnitz (Krzemienica) również z kopalniami złota i srebra i król. mennicą; Preszów (*Eperies*), miasto handlowe; Koszyce (*Kaschau*), największe miasto w tych okolicach, znaczny handel; Bardyów (*Bartfeld*), kąpiele żelazne; Munkacz z warownym zamkiem na górze; Tokaj nad Cisą ze słynnymi winnicami; Jager (*Erlau*), siedziba arcybiskupa, słynna uprawa wina, znaczny handel.

Między Dunajem, Drawą i zachodnią granicą kraju leżą: Raab, miasto handlowe; Komorno (*Komorn*) na wyspie Dunaju i przy ujściu Nitry, w bardzo obronnem położeniu, silna twierdza; Ostrzyhom (*Gran*) na prawym brzegu Dunaju, siedziba prymasa węgierskiego. Ödenburg (*Szopron*), miasto

handlowe i przemysłowe, kopalnie węgla; Steinamanger (*Sobotyca*) ma rzymskie starożytności; Stuhlweissenburg (Białogród węgierski, *Alba Regalis*) na rozdrożu dróg żelaznych, dawne miasto koronacyjne królów węgierskich, groby królewskie, stolica królestwa węgierskiego do Beli IV; Wielka Kanisza, handel zbożem; Fünfkirchen (po węg. *Pecz*), w okolicy pokłady węgla; Mohacz nad Dunajem, bitwa w r. 1526.

Między Dunajem a Cisą: Waców nad Dunajem, wielkie jarmarki; Gödöllő, letnia rezydencja królewska; Kecskemet na stepie tejsamej nazwy, ważne miasto handlowe; Kalocza, siedziba arcybiskupa; Szegedyn (77.000 m.) na prawym brzegu Cisy naprzeciw ujścia Maroszy, po Peszcie najludniejsze miasto węgierskie, warsztaty budowy okrętów; Maria-Theresiopol *Szabadka*, 65.000 m.), ożywiony handel surowymi płodami; Zenta, bitwa w r. 1697.

Między Cisą a wschodnią granicą kraju: Szigeth, główna miejscowość Marmaroszy, krainy kotlinowej nad Cisą; w okolicy wydobywają piękne kryształy górskie, t. z. marmaroskie dyamenty; Nagy (*nad'*)-Banya wśród kopalń złota i srebra; Debreczyn na stepie tejsamej nazwy, po Peszcie najważniejsze miasto handlowe we Węgrzech; uprawa zboża, melonów, tytoniu, liczne rękodzieła, wielkie jarmarki; Wielki Waradyn, jedno z najstarożytniejszych miast węgierskich, znaczna uprawa zboża i wina, ważne miasto handlowe; Csaba (35.000 m.), największa wieś węgierska; Hod-Mező-Vasarhely, handel bydłem; Arad, twierdza; Panczowa, chów jedwabników, ożywiony handel z Serbią; Mehadia, słynne cieplice; Stara Orsova, rzymskie starożytności, silna twierdza.

Miasto Rjeka (*Fiume*) tworzy wraz z okręgiem odrębny kraj koronny węgierski (*sacrae regni coronae adnexum corpus*). Rjeka jest ważnym miastem portowym nad zatoką Kwarnerską, ma warsztaty okrętów, ożywiony przemysł i handel, akademię marynarską.

§. 44.

Dawne Wielkie księstwo Siedmiogrodzkie.

(*Grossfürstenthum Siebenbürgen*).

Granice, obszar? }
Góry, niziny, doliny, rzeki? } Oznaczyć i opisać według mapy!

Ponieważ Siedmiogród jest pod względem administracyjnym z Węgrami połączony, liczba ludności tego kraju podana jest łącznie z ludnością Węgier. W kraju tym mieszka najwięcej Rumunów (60%), mniej Madziarów (25%), a najmniej Niemców (10%). (W których stronach kraju mieszkają te narody?). W żadnym kraju Monarchii nie ma tylu różnorodnych wyznań religijnych, co w Siedmiogrodzie. Najwięcej jest wyznawców kościoła katolickiego (43%), z tych 31% wyznania grecko-katolickiego, 12% rzymsko-katolickiego, 28% nieunitów, 24% protestantów różnych wyznań.

Z wyjątkiem wysokich gór krańcowych kraj jest bardzo żyzny, szczególnie niziny nadrzeczne odznaczają się żyznością. Uprawiają w ogóle najwięcej kukurudzy, pszenicy i owsa, inne gatunki zboża w małej ilości. Nadto uprawiają wiele lnu, konopi i tytoniu. Prawie wszędzie udaje się wino, owoce najlepiej w okolicy Sybina. Lasy, szczególnie grabowe i bukowe, są bardzo rozległe, tylko najwyższe szczyty i grzbiety gór są bezleśne. Hodują piękne konie, wiele bydła rogatego i owiec, kóz i świń. Wiele bydła rogatego i owiec wypędzają na chłodniejsze miesiące na paszę do sąsiedniej Rumunii. Myśliwstwo stoi bardzo wysoko; odbywają się tu wielkie polowania na grubego zwierza, na głuszcę i jarzabki.

Siedmiogród obfituje w kopaliny. Wydobywają tu więcej złota, niż w którymkolwiek innym kraju europejskim, a to nie tylko w wielkich kopalniach, jak Zalatna, Abrudbanya i innych, lecz wypłukują je z piasku niektórych rzek. Wydobywają też wiele żelaza, soli i węgla, inne kopaliny zaś w niewielkiej ilości. Przemysł, handel i oświata stoją nisko.

Ważniejsze miejscowości: Koloszwär (*Klausenburg*), największe miasto w kraju (31.000 m.), nad Szamoszem, ma uniwersytet, jest miejscem urodzenia Macieja Korwina; Torda, kopalnie soli; Marosz-Vasarhely nad Maroszem, główna miejscowość w kraju Szeklerów; Karlsburg (dawniej zwane Weissenburg, Białogród), twierdza; Zalatna, kopalnie złota i srebra; Blasendorf (*Balásfalva*), gr. kat. arcybiskupstwo; Sybin (*Hermanstadt*), gr. nieuniękie arcybiskupstwo; miasto handlowe i przemysłowe; Braszów (*Kronstadt*, 30.000 m.) ważne miasto handlowe i przemysłowe.

§. 45.

Królestwo Kroacya i Sławonia.

(*Das Königreich Croatien und Slavonien*).

Granice, obszar? }
Góry, doliny, rzeki? } Oznaczyć i opisać na podstawie mapy!

Ludność (2,184.000) przeważnie kroacka (74%), w części serbska (23%), przeważnie rzymsko-katolicka (65%), w części grecko-nieunicka (28%), w małej części grecko-katolicka (5%).

Ziemia jest żyzniejsza na wschodzie, niż na zachodzie; Sławonia wydaje więcej pszenicy, Kroacya więcej kukurudzy. Oprócz tego udają się wszelkie gatunki zboża, nadto tytoń, owoce, wino, oliwa, morwy i kasztany. Gospodarstwo leśne stoi nisko; są wprawdzie miejscami znaczne lasy, ale na Krasie i na środkowej wyżynie Kroackiej są wielkie obszary bezleśne. W Sławonii jest znaczny chów koni i świń, w Kroacyi chów owiec i drobiu. Pszczelnictwo jest znaczne, jedwabnictwo ciągle się wzmaga, myśliwstwo i rybołówstwo dają znaczny dochód. Górnictwo jest nieznaczne; wydobywają żelazo, nieco miedzi, ołowiu, węgla, siarki, rtęci, wypłukują nawet nieco złota z piasku Drawy, są nadto łomy marmuru.

Przemysł stoi nisko; na uwagę zasługuje fabrykacja śliwownicy i budowa okrętów. Handel jest znaczny, szczególnie przewozowy, handlowi służą koleje i żegluga z kilku portów nadadryatyckich, tudzież na Dunaju, Sawie, Drawie, Kulpie i Unnie.

Stolicą Kroacyi jest Zagrzeb (Agram 30.000 m.), w pobliżu Sawy, na drodze żelaznej, prowadzącej z nad Dunaju do Adryatyku. Zagrzeb jest siedzibą sejmu i bana, stolicą arcybiskupa, ma uniwersytet, akademię umiejętności, muzeum krajowe. W pobliżu ujścia Kulpy do Sawy leży Sissek (*Siscia*); handel zbożem, ożywiona żegluga. Nad morzem jest kilka nieznacznych miast portowych, jak Zengg, Carlopago i inne. W Sławonii gł. m. Esseg (*Osiek*) nad Drawą, jedno z ważniejszych miast handlowych. Bród nad Sawą od czasu zajęcia Bośni i Hercegowiny nabiera znaczenia handlowego. Karłowice, siedziba patriarchy nieunickiego, arsenał, handel zbożem, ożywiona żegluga, pokój w r. 1699. Piotrowaradyn (*Peterwardein*), jedna z najsilniejszych twierdz państwa na prawym

brzegu Dunaju. Koło tej twierdzy staczano krwawe walki z Turkami; ważna bitwa w r. 1716. Semlin nad Dunajem, naprzeciw Belgradu, ważne miasto handlowe dla handlu z Turcją.

ROZDZIAŁ VIII.

Oświata, przemysł i handel.

§. 46.

Oświata.

Kształceniem młodzieży zajmują się różne szkoły, jako to:

1. Ludowe; dzielą się na szkoły ludowe pospolite i szkoły wydziałowe (*Bürgerschulen*). Dzieci, które ukończyły szkołę ludową, obowiązane są uczęszczać jeszcze kilka godzin tygodniowo na naukę dopełniającą; w miastach urządzone są szkoły dopełniające dla przemysłowców.

2. Seminarja nauczycielskie przygotowują do zawodu nauczycielskiego dla szkół ludowych.

3. Szkoły średnie, t. j. gimnazya, gimnazya realne i szkoły realne.

4. Uniwersytety i szkoły politechniczne. Uniwersytety obejmują wydziały: teologiczny, prawniczy, medyczny i filozoficzny. Niektóre uniwersytety są niezupełne. Jednym brak wydziału teologicznego, innym medycznego. Szkoły politechniczne dzielą się na wydziały: budownictwa, inżynierji, budowy machin i chemii technicznej.

5. Szkoły zawodowe przygotowują do rozmaitych praktycznych zawodów, takimi są: rolnicze, leśne, handlowe, przemysłowe, nautyczne (żeglarskie), górnicze, wojskowe i wiele innych. Według zakresu nauki należą szkoły zawodowe już do rzędu szkół wyższych i zowią się zazwyczaj akademiami, już też do rzędu szkół średnich. Do rzędu wyższych szkół zawodowych należą w Monarchii: wyższa szkoła rolnicza we Wiedniu (*Hochschule für Bodencultur*), akademie górnicze w Leoben (w Styryi) i w Przybramie, akademie nautyczna i handlowa w Tryeście, akademie sztuk pięknych we Wiedniu, szkoła malarstwa w Pradze, szkoła sztuk pięknych w Krakowie, konserwatorya muzyczne we Wiedniu, Peszcie, Pradze, w Krakowie i t. d. Monarchia posiada liczne wyższe szkoły wojskowe, jak

akademię wojskową w Wiener-Neustadt, w Wiedniu, w Rjece (dla marynarki), kilka kursów dla kształcenia oficerów sztabowych we Wiedniu. Najwyższym wojskowym zakładem naukowym jest szkoła wojenna (*Kriegsschule*) we Wiedniu, kształcąca oficerów do sztabu generalnego.

Do rozwoju nauk przyczyniają się także akademie umiejętności (gdzie?), biblioteki i zbiory naukowe, tudzież towarzystwa naukowe.

Zachodnie kraje państwa stoją wyżej pod względem oświaty, niż wschodnie, z tych znów północne wyżej, niż południowe. Prawo obowiązuje wszystkich obywateli do posyłania dzieci do szkół ludowych. Atoli nie wszyscy czynią zadość temu obowiązkowi. Gdziekolwiek dla ubóstwa mieszkańców nie można było jeszcze szkół założyć; w innych miejscach są domostwa tak rozrzucone i tak od siebie oddalone, komunikacja tak trudna, że uczęszczanie dzieci do szkoły jest niemożliwe; w niektórych miejscach rodzice, sami nie wykształceni, opierają się zakładaniu szkół lub posyłaniu dzieci do szkoły. Najwięcej dzieci uczęszcza do szkół ludowych w krajach niemieckich, w Czechach, Morawie i na Śląsku; najmniej w Galicyi, Dalmacyi i na Bukowinie. Szkoły zawodowe rozwijają się najlepiej w krajach północno-zachodnich Monarchii.

Uniwersytetów w całym państwie jest 11, z tych dwa w Galicyi: w Krakowie i we Lwowie. Uniwersytet lwowski nie ma wydziału medycznego; wydział ten wszakże ma być wkrótce założony.

§. 47.

Przemysł i handel.

Przemysł idzie w parze z oświatą i bogactwem kopalin, przedewszystkiem żelaza i węgla kamiennego. Rozwinał się zatem więcej w krajach zachodnich Monarchii, niż we wschodnich. Z gałęzi przemysłu rozwinęły się najbardziej: 1. cukrownictwo i wyroby szklane w Czechach (gdzie?); 2. gorzelnictwo szczególnie w Galicyi i na Węgrzech; 3. piwowarstwo wszędzie, szczególnie w Czechach (gdzie?) i w Austryi Dolnej; 4. wyroby lniane, bawełniane i wełniane, szczególnie w Czechach, Morawie, Austryi Dolnej i w Ziemi Przedarulańskiej (gdzie?); 5. przędzalnie jedwabiu znajdują się w południowym Tyrolu, na Pobrzeżu i w południowych Wę-

grzech, materye jedwabne wyrabiają głównie w okolicy Wiednia; 6. wyroby żelazne w Austrii Górnej, Styryi, Karyntyi (gdzie?) 7. fabrykacya tytoniu i cygar odbywa się na wyłączny rachunek państwa (jest monopolem) w 38 fabrykach, z których 3 znajdują się w Galicyi: w Winnikach, Krakowie i Monasterzyskach.

Rozróżniamy handel wewnętrzny i zewnętrzny. Z powodu wielkiej różności płodów i wyrobów na obszarze Monarchii handel wewnętrzny jest bardzo znaczny. Z zachodu na wschód wywozi się głównie wyroby przemysłowe, a ze wschodu na zachód przeważnie płody surowe.

Rozwojowi handlu zewnętrznego sprzyja położenie Monarchii między krajami rolniczymi, szczególnie Rosyą, Rumunią z jednej, a krajami przemysłowymi, Niemcami i Szwajcaryą, z drugiej strony.

Z bliższych i dalszych krajów zachodnich przywozi się do Austrii przeważnie wyroby przemysłowe, a wywozi się do tych krajów przeważnie płody surowe; z krajów wschodnich i południowo-wschodnich przywozi się głównie płody surowe a wywozi się do tych krajów wyroby przemysłowe. Nádto przewożą przez Monarchię (*transito*) ze wschodu na zachód, po części z południa na północ, płody surowe, w przeciwnym zaś kierunku wyroby przemysłowe. Dla handlu zewnętrznego tworzy Austria z Węgrami i z sąsiedniem księstwem Liechtenstein jeden okrąg cłowy. Na granicy tego okręgu pobierane bywają pewne opłaty, t. j. cła od towarów przywożonych, tudzież od niektórych wywożonych.

Handel zewnętrzny jest w części morski, głównie z Tryestu, nádto z Rjeki i innych mniejszych portów, w części lądowy, kolejami i wodami lądowymi we wszystkich kierunkach. Bliższe stosunki handlowe utrzymuje Monarchia z Niemcami (Wrocław, Lipsk), Szwajcaryą, Rosyą, Rumunią, Serbią, Włochami, Francyą (morzem), z Belgią i Wielką Brytanią. Wywozi się głównie zboże, węgle, drzewo, wyroby lniane, wełniane i bawełniane, piwo, cukier, papier, stal, wyroby żelazne i szklane; przywozi się towary kolonialne (kawę i herbatę), owoce południowe, oliwę, farby bawełne, jedwab i wyroby jedwabne, tytoń i bydło. Cena kupna towarów wywożonych jest od wielu lat znacznie wyższą, niż cena kupna towarów przywożonych.

Środki komunikacyjne.

Na rozwój handlu wpływają w wysokim stopniu środki komunikacyjne. Środki komunikacyjne są następujące: gościńce, koleje, drogi wodne, poczty, telegrafy i telefony.

1. Gościńce są bardziej rozgałęzione w zachodniej, niż we wschodniej części Monarchii. Najważniejsze gościńce, łączące większe miasta, utrzymuje rząd, zwą się one gościńcami rządowymi. Nadto mamy gościńce krajowe, powiatowe, drogi gminne i t. p., nazwane od władz i funduszów, które je utrzymują.

2. Koleje żelazne są obecnie najznakomitszym środkiem komunikacyjnym. Z ich rozwojem upada znaczenie pierwszorzędnych gościńców i spławnych wód lądowych, natomiast wzmagają się znaczenie dróg drugorzędnych, przerysujących okolice, przez które koleje nie prowadzą. Drogami temi przywozi się bowiem towary do kolei.

W Austrii zbudowano pierwszą kolej na kontynencie: była to kolej konna z Budziejowic do Linczu. W r. 1836 rozpoczęto budowę kolei północnej cesarza Ferdynanda. Od tego czasu zbudowano koleje we wszystkich ważniejszych kierunkach, a nad uzupełnieniem sieci kolejowej ustawicznie się pracuje. Obecnie ma Monarchia przeszło 26.000 *km* kolei, z czego około 15.000 *km* przypada na kraje austriackie.

Do niedawna liczne koleje były własnością towarzystw prywatnych. Obecnie wykupuje rząd ustawicznie koleje prywatne na rzecz skarbu państwa, a wskutek tego sieć kolei państwowych coraz bardziej się wzmagają. Ogniskiem kolei austriackich jest Wiedeń.

Najważniejsze koleje w Monarchii są:

I. Północna kolej ces. Ferdynanda: Wiedeń-Przerów-Kraków; Przerów-Berno; Przerów-Ołomuniec; Dziedzice-Bielsk-Żywiec; Bielsk, Wadowice, -Kalwarya.

II. Austriacko-węgierska kolej (linia północna): Wiedeń-Berno-Praga-Bodenbach (na lewym brzegu Łaby).

III. Austriacka kolej północno-zachodnia: Wiedeń-Iglawa-Kolin; Litomierzyce-Djeczyn (Tetschen, na prawym brzegu Łaby). Kolej ta rozgałęzia się w północno-wschodnich Czechach i łączy się w wielu punktach z kolejami saskimi.

IV. Koleje państwowe austriackie: a) Kolej cesarza Franciszka Józefa: Wiedeń Gmünd-Budziejowice-Pilzno-Cheb (*Eger*); Gmünd-Praga. Z temi kolejami łączą się liczne koleje czeskie w zachodniej części kraju.

b) Kolej Zachodnia cesarzowej Elżbiety: Wiedeń-Linz-Wels-Salzburg; Wels-Passau; na zachodzie łączy się z kolejami bawarskimi.

c) Kolej arcyks. Gizeli, łącząca Styryę północną z Tyrolem i z Salzburgiem: Salzburg-Zell-Wörgl; łączy się z linią Kufstein-Wörgl-Innsbruck a przez tę z koleją Arulańską (*Arlbergbahn*), prowadzącą przez tunel Arulański i przez Vorarlberg do jeziora Bodeńskiego. Ramię tej kolei prowadzi do Selzthal, gdzie łączy się z koleją arcyks. Rudolfa.

d) Kolej arcyks. Rudolfa: od St. Valentin, stacyi na kolei Zachodniej, przez Steyer-Villach-Tarvis do Lublany, z rozgałęzieniem do Celowca i Ponteby.

e) Państwowe koleje w Galicyi i na Bukowinie. Z wyjątkiem poprzednio wymienionych galicyjskich odnog kolei Półn. ces. Ferdynanda wszystkie koleje w Galicyi i na Bukowinie są obecnie kolejami państwowymi. Prowadzą dwie główne linie z zachodu na wschód, połączone licznymi ramionami poprzecznymi, a mianowicie: 1.) Kolej arcyks. Karola Ludwika z Krakowa do Podwołoczysk z rozgałęzieniami: do Wieliczki, do Niepołomic, z Dębicy do Rozwadowa i do Nadbrzezia, z Jarosławia do Sokala. 2.) Prawie równoległe do poprzedniej prowadzi kolej państwowa transversalna od zachodu na wschód i ma liczne rozgałęzienia. Kolej ta powstała w ten sposób, iż niektóre dawne koleje prywatne zakupiono na rzecz skarbu, a potem całą sieć nowymi ramionami uzupełniono. Od zachodu na wschód prowadzi kolej ta od Zwardonia przez Żywiec, Suchę, Sanok, Zagórz, Chyrów, Stryj, Stanisławów do Husiatyna. Ramię od Chyrowa do Stryja jest dawną koleją Naddniestrzańską, a ze Stryja do Stanisławowa wschodniem ramieniem kolei arcyksięcia Albrechta. Odgałęzienia są: Sucha-Skawina-Podgórze; Skawina-Oświęcim; Stróże-Tarnów; Sącz-Leluchów; Zagórzany-Gorlice; Jasło-Rzeszów; Zagórz-Lupków; Przemyśl-Chyrów; Drohobycz-Borysław; Lwów-Stryj-Ławoczne (dawne południowe ramię kolei arcyksięcia Albrechta). 3.) W kierunku południowo-wschodnim dawna kolej Lwowski-Czerniowiecko-Jasska: Lwów-Stanisławów-

Czerniowce-Suczawa (stamtąd do Jass). Kolej ta przedłużona jest w kierunku północno-zachodnim przez Lwów i Rawę Ruską do granicy rosyjskiej: linia Lwów-Belzec (pod Tomaszowem).

V. Kolej Południowa: a) Linia wschodnia: Wiedeń-Semmering-Graz-Marburg-Lublana-Tryest; b) linia zachodnia: Innsbruck-Brenner-Ala; c) kolej nad Drawą ku połączeniu tych dwóch ramion: Marburg-Villach-Franzensfeste Odnogi kolei połudn.: Wiener Neustadt-Ödenburg-Wielka Kanisza-Bares; Pragerhof-Wielka Kanisza-Buda-Peszt; Steinbrück-Zagrzeb-Sissek. Z koleją południową łączy się kolej istryjska do Poli.

VI. Kolej austriacko-węgierska Państwowa (linia południowo-wschodnia): Wiedeń-Praszburg-Buda-Peszt-Szegedyn-Temeszwar-Baziasz.

VII. Węgierskie państwowe: Wiedeń-Raab-Buda-Peszt-Marya-Theresiopol-Semlin; Buda-Peszt-Solnok-Wielki Waradyn-Kołoszwar-Braszów do granicy Rumunii, ma kilka ramion pobocznych w Siedmiogrodzie; Wielki Waradyn-Szegedyn-Osiek-Bród-Sissek. W Brodzie łączy się z koleją bośniacko-hercegowińską; Debreczyn-Sziget-Koszyce; kolej południowo-węgierska: Rjeka-Zagrzeb-Maria-Theresiopol.

VIII. Kolej Koszycko-Bogumińska.

3. Drogi wodne. Najważniejszą jest żegluga na Dunaju. Żegluga parową na Dunaju i jego dopływach zajmuje się Towarzystwo żeglugi parowej na Dunaju, którego parowce płyną nie tylko do ujścia tej rzeki, lecz także do Odessy. Parowce kursują także na Łabie i Wełtawie, tudzież na Wiśle, nadto na wszystkich większych jeziorach. Ważne drogi wodne stanowią jeszcze Dniestr i Adyga.

4. Poczty. Wskutek rozgałęzienia kolei ruch osobowy na pocztach znacznie się zmniejszył, natomiast liczba posyłek listowych bardzo szybko się wzmacnia. Obecnie wysyła się rocznie przeszło 700 milionów posyłek pocztowych, z czego na listy i karty korespondencyjne przypada około 600 milionów.

5. Telegraf. Linie telegraficzne są w części własnością rządu, w części własnością towarzystw kolejowych. Linie telegraficzne ciągle się rozprzestrzeniają we wszystkich kierunkach.

6. W najnowszych czasach urządzono szczególnie w większych miastach telefony, które dotąd są w rękach instytucji prywatnych.

SPIS RZECZY.

Przedmowa.

Str.

ROZDZIAŁ I.

Rozwój dziejowy monarchii Austriacko-węgierskiej.

§.	1. Marchia Wschodnia pod panowaniem Babenbergów	1
§.	2. Bezkrólewie w Austrii	2
§.	3. Austriya pod panowaniem Habsburgów aż do cesarza Fryderyka III. (IV.)	3
§.	4. Habsburgowie od Maksymiliana I. do Ferdynanda III.	4
§.	5. Leopold I., Józef I., Karol VI.	6
§.	6. Marya Teresa, Józef II., Leopold II.	7
§.	7. Franciszek II., Ferdynand I.	8
§.	8. Cesarz Franciszek Józef I. (od 2. grudnia 1848)	10

ROZDZIAŁ II.

Pogląd ogólny na monarchię Austriacko-węgierską.

§.	9. Położenie, obszar i podział polityczny	12
§.	10. Układ poziomy i granice	14
§.	11. Układ pionowy	17
§.	12. Klimat	20
§.	13. Wody lądowe	22
§.	14. Roślinność (Flora)	29
§.	15. Zwierzęta (Fauna)	35
§.	16. Zaludnienie	39

ROZDZIAŁ III.

Obszar Alpejski.

§.	17. Alpy	45
§.	18. Doliny i rzeki alpejskie	49
§.	19. Ludność alpejska	51
§.	20. Kraje alpejskie	51
§.	21. Arcyksięstwo Austriackie poniżej Anizy (Austriya Dolna)	52
§.	22. Arcyksięstwo Austriackie powyżej Anizy (Austriya Górna)	54
§.	23. Księstwo Salzburskie	55
§.	24. Uksiążęcone hrabstwo Tyrolskie z ziemią Przedarulańską	55
§.	25. Księstwo Karyntya	57
§.	26. Księstwo Styryjskie	57

ROZDZIAŁ IV.

Obszar Krasu.

§. 27. Kras	58
§. 28. Księstwo Krainy	60
§. 29. Pobrzeże	61
§. 30. Królestwo Dalmacyi	62
§. 31. Kraje okupowane	63

ROZDZIAŁ V.

Obszar Sudecki.

§. 32. Góry Czesko-morawskie	64
§. 33. Wody gór Czesko-morawskich	67
§. 34. Ludność krajów, należących do systemu gór Czesko-morawskich	68
§. 35. Królestwo Czeskie	69
§. 36. Margrabstwo Morawskie	72
§. 37. Księstwo Śląskie	73

ROZDZIAŁ VI.

Obszar Karpacki.

§. 38. Karpaty	74
§. 39. Wyżyny i niziny zewnątrz Karpat	78
§. 40. Wody	79

Kraje karpackie Przedlitawii.

§. 41. Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem i księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem	81
§. 42. Księstwo Bukowiny	87

ROZDZIAŁ VII.

Kraje korony węgierskiej.

§. 43. Królestwo Węgierskie	88
§. 44. Dawne Wielkie księstwo Średniogrodzkie	92
§. 45. Królestwo Kroacya i Sławonia	94

ROZDZIAŁ VIII.

Oświata, przemysł i handel.

§. 46. Oświata	95
§. 47. Przemysł i handel	96
§. 48. Środki komunikacyjne	98

38344/

//